ГР. НАШ.

МОРАЛЬ.

(ПРИРОДА, ЗМІСТ, ІСТОРІЯ ТА НОРМИ ЇЇ).

ВІННІПЕҐ, МАНІТОБА, 1922.

Ціна 50 центів.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.

З Друкарні „Канадийского Фармера
120-122 King St. Winnipeg, Man.

Гр. Наш.

МОРАЛЬ.

(Природа, зміст, історія та норми її.)

"Працюй і бори ся на світї,
Найбільше-ж люби і кохай,
І, що-б не почав ти робити
Любовю усе ти вінчай!"
(Грінченко).

1922

НАКЛАДОМ: УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНЇ
850 Main Street Winnipeg, Man.

З ДРУКАРНЇ: "КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА"
120-122 King Street Winnipeg, Man.

ПЕРЕДМОВА.

"Героїв час минув... — що-ж, будемо й без них!...
Але невже нема ні іскорки чесноти?
Невже, крім пишних фраз та поривів дрібних,
Нічого вже нема в найвищої істоти?
Ми раді за проґрес, і от до всіх країн
Ми на вистави йдем з культурністю своєю.
Коли ж той буде час, що більше, ніж машин,
Ми виставим людий з високою душею?"

(Самійленко).

Вперед, гадко! час минає!
Ми вперед ідем поволи:
Треба швидче поспішати,
Ногулять, як вітер в поли.

Щоб нові шляхи побачить,
Щоб про їх ся роспитати,
Щоб тії шляхи новії
Братям нашим показати..

(Бачинський).

Перед нашими очима пройшло в житє багато молоді тієї молоді з кришталево-чистою душею, з невгасимим святим пориванєм до правди, яка всім своїм єством, як билина до сонця, пнеть ся до освіти, з метою осягнути знанє правдивого людського житя.

Ми не раз бачили, як вона без провідника, без сторонньої помочі, без всякої системи, з одним лиш горячим бажанєм "навчитись жить по-людськи", самотужки здобуває потрібну їй крихту знаня і витрачає на се занадто богато часу й праці, часто непродуктивно, лиш через брак відповідної літератури.

Разом з тим ми пересвідчились, що таку молодь найбільше цікавить те, що так чи инакше освітлює людське житє з морального боку. Питаня моральні — се ті питаня, якими вона завше живе, горить, над якими найбільше ламає голову. Розвязаня сих питань взагалі не легке, а нашій українській молоді воно утрудняєть ся ще й тим, що до сього часу немає відповідної літератури українською мовою. Та, правду кажучи, і на московській мові переважає спеціяльна література, а не зага-

льно-приступна. Зважаючи на все се, і намислились ми по силі своїй допомогти нашій молоді в ознайомленні з моральним питанєм.

Та з чого почать? На протязї віків склались ріжні погляди на мораль та ріжні системи її трактованя.

Одні системи (авторитарні) трактують, що мораль походить з абсолютного авторитету і її не можна загально обґрунтовувать, а другі (автономні), навпаки, доводять, що мораль має загальні принципи і закони її можна обґрунтувать. Помимо того, одні системи зьясовують мораль, як діяльність розсуду, другі — чутя, а треті — чутя та розсуду вкупі. Знов же є системи (евдемонизм), що зьясовують моральну діяльність людей бажанєм щастя, особистого (еґоїзм) або загально-людського (утілітарізм); є такі системи (еволюціонизм), що моральну діяльність зьясовують бажанєм поступу, особистого (індівідуальний індівідуалїзм) або загально-людського (індівідуальний універсалїзм), а є й такі (мораль обовязку), які настоюють на тім, що бажаня щастя не має і не повинно мати жадного впливу на моральну діяльність людини, і т. д.

Богато є ріжних систем і кожна по свойому зясовує, що таке мораль.

Гадаючи, що одночасне трактованє про ріжні теорії моралї занадто обтяжить читача, який вперше береть ся за вивченє моралї, ми не наважились дать в першу чергу хоч коротке освітленє ріжних систем моралї, а отут виклали більш — менш приступно тілько одну теорію, яка зясовує мораль тими прирожденими інстинктами, що примушують людину, шукаючи власного щастя, дбать про загально-людське добро. Се та теорія, яку можна назвати теорією натуральної моралї, що еволюціонує під впливом зміни економічних умов житя.

Спинились ми на сій теорії через те, що 1) в останні часи вона найширше запанувала в науці, 2) найбільше відповідає сучасному стану природних наук про походженє та соціяльне житє людини, 3) найлегша для зрозуміня, і 4) дає багато матеріялу для широкого міркованя про ріжні питаня, так чи инакше звязані з морально-суспільним житєм людей.

Ми не утворювали нових теорій, а, дбаючи про цінний

духовний споживок для молоді, зібрали тут, мовляв Монтень, пучечок чужих квіток, давши від себе ту нитку, яка їх звязує.

Щоб читач легше і ясніще зрозумів нижче подану теорію моралї, ми, помимо того, що поминули инчі теорії, — майже скрізь вжили доґматичного, або, правдивіще сказати-б інформацийного викладу, не вдаючись в критику. Покладаємо надію, що цікавий читач не обмежить ся тільки нашою книжкою і знайде можливість познайомитись з иншими теоріями моралї та їх критичним розглядом по инших уже працях. Гадаємо, що хто нашим трактованєм не задовольнить ся, той шукатиме другого, а тоді йому, знаючи викладену нами систему, легше буде критично розглянутись в ріжних трактованях моралї і скласти їм свою власну оцінку. Наша мета — заохотити і помогти молоді поміркувать над тим, що таке моральне житє.

Матеріялом для свого викладу про мораль ми покористували ся переважно з таких праць: —

1) Сутерландъ — Исторія развитія нравственнаго инстинкта.
2) Вольтманъ — Система морального сознанія.
3) Фаулеръ — Прогрессивная нравственность.
4) Крживицкій — Этика.
5) Менгеръ — Новое ученіе о нравственности.
6) Лакомбъ — Соціологическія основы исторіи.
7) Бюхнеръ — Сила і матерія.
8) Дарвинъ — Мое міросозерцаніе.
9) Дарвинъ — Происхожденіе видовъ.
10) Целль — Умъ животныхъ.
11) Эспинасъ — Соціальная жизнь животныхъ.
12) Липертъ — Исторія культуры.
13) Каутскій — Возникновеніе брака и семьи.
14) Бельше — Проусхожденіе человѣка.
17) Драгоманів — Рай і поступ.
18) Герцен — Знанє і мораль.
19) Бебель — Женщина и соціализмъ.
20) Бремъ — Жизнь животныхъ.

та з инших праць.

Опріч того, покористовувались ми віршами та народними приказками, в яких одбив ся моральний світогляд нашого народу, з ріжних українських етноґрафічних збірників та з творів наших письменників.

Гр. Наш.

I.

ЗАКОНИ ПОВОДЖЕНЯ.

Хто ходить в десятці,
У кого свитина
Вся — латка на латці, —
Аби були в нього
Голова та руки,
Любов до народу,
Волї й науки, —
Він чадо громади:
Вона його любить,
Як сина кохає,
Як сина голубить.
Хто-ж всім коверзує,
Зневажа родину,
Свого не шанує,
А служить чужинї,
Хто в краще не вірить,
Душею не рветь ся
Будуччину змірять
Й живе, "як живеть ся", —
Тому треба плакать
На себе самого,
Бо не привитає
Вкраїна такого.
(О. Кониський).

Кожда людина живе по законах.

Людина не може жити так, як їй забагнеть ся, ніколи нікого й нікого не слухаючись, нї з чим не рахуючись, нї до чого не пристосовуючись, то-б-то, не зважаючи на те, чого від неї вимагає житє (природне, суспільне та особисте).

Коли людина хоче задовольнитись зо свого житя, коли хоче, щоб се житє було щасливим, то мусить свої бажаня, спонуканя та пориваня ладнати з тими законами поводженя, з тими законами людських відносин, які на неї накладає се житє (природа, суспільство та власний орґанїзм), бо житє задовольняє і дає щасте лиш тим, хто шанує його, хто шанує вироблені ним закони та кермуєть ся ними в своїх вчинках, в своїм поводженю; хто ж ними нехтує, того воно карає і відбирає від нього щасте.

"Як дбаєш, так і маєш" (нар. пр.).

Через те в своїм поводженю люди мусять не покладатись лиш на свою волю, на своє бажане, а мусять слухатись законів

людського поводженя, бо як каже приказка: "своєю волею до добра не дійдеш".

Всї, які є закони поводженя можна розкласти на дві збірки: — 1) природні закони та 2) людські закони.

Природні закони.

Природні закони утворила для нас сама природа. Люди в їх утворенє не втручались. Сї закони утворились, склались навіть без людського відома, без жадного їх заходу; склались самостійно і стоять вище їхньої вдачі, сили та волї. Знищити або змінити їх люди сами не мають сили.

Людські закони.

Людські ж закони поводженя придумано і складено самими людьми. Складали їх люди, ґрунтуючись на своїм досвідї, спостерігаючи, з одного боку, житє природи, а з другого — суспільне та особисте житє людей. Люди мають волю і силу сї закони міняти, коли в сїм є потреба. Через те сї закони ламають ся, одні частїше, другі — рідче, залежно від умов житя та культурного поступу людей. Менче всього, як доведено наукою, люди міняють такі свої закони, які по змісту близько стоять до природних.

Людські закони поводженя, в свою чергу можна розкласти на 4 збірки: 1) державні, 2) суспільні, 3) релїґійні та 4) моральні.

Державні закони.

Державними законами звуть ся ті закони, які складає держава, щоб вартувати та обороняти свої інтереси, як в межах свого панованя, так і по за ними*). Всї вони тепер списані в книгах. Хоч справдї нї жадна людина всїх державних законів не знає, але нїхто не має права відмовлятись незнанем хоч би одного закону. Всї люди одної держави мусять виконувати всї закони, які до них стосують ся. До правдивого послуханя

*) У нас тепер державні закони складає Державна Дума, потім їх переглядає Державна Рада, а стверджує цар.

сим законам примушує сама держава фізичною силою через своїх аґентів; суд, адміністрацію і т. и.

Закони суспільства.

Закони суспільства складає само суспільство, щоб забезпечити себе від шкідливих людей в тих межах людської діяльности, якими держава не дуже цікавить ся і відповідних для них законів не склала. Також закони суспільства складають ся для того, щоб поліпшувати суспільне житє, помимо державного впливу. Суспільні закони є не що инше, як, наприклад, народні звичаї (звичай гостинности у славян; звичай витати на улиці і незнайомих людей у селян і т. и.), товариські звичаї та традиції ріжних верств суспільства, корпорацій, гуртків та професій ("шляхетні звичаї та традиції", "честь мундіра", лікарське та вчительське реноме і т. и.). Се ті закони, що від одних верств, стану та професій часом вимагають як раз протилежного, ніж від других. Закон професійної чести, напр., від вояків вимагає всяку образу змивати кровю, але той же самий закон учителеві не тілько забороняє се робити, а навіть забороняє піднімать руку на кого б то не було, бо вчитель по своїй професії повинен і других вчити і сам завше ратувати особисту і професійну честь гуманними способами. Звичайно, закони суспільства ніде не списані, але більше відомі людям, ніж закони державні, і хоч суспільство примушує слухатись їх, взагалі, не фізичною силою, а лиш словом, переконанєм та громадянським призирством до винуватців, все-ж таки людність правдивіще слухаєть ся їх, ніж законів державних.

Релїґійні закони.

Релїґійні закони — се обрядові закони віри в доґмати кождої релїґії, виключаючи звідсіля моральні поученя, бо такі поученя стосують ся вже до законів моралї. От, напр., в Християнській релїґії вимаганє віри в Бога Отця, Сина і Св. Духа, в Його Промисел, в Божу Матїр, в Святе Письмо, в святу силу молитви посту, таїнств і т. и. — все се є релїґійні закони. Проповіді-ж І. Христа про те, як треба жити, належать до законів моралї.

Релїґійні закони складають ся або самими засновувателями релїґій, або їх послїдовниками і, як не зразу, то пізнїще списують ся на папері.

Закони моралї.

Закони моралї — се закони нашого не тільки зовнїшнього, а й внутрішнього духовного поводженя. Виконанє їх залежить тільки від нас самих, від нашої доброї волї, тому списують ся вони не на папері, а в наших душах та в нашім розумі. Се як раз закони тієї моралї, про яку у нас буде річ. Через те зясувати їх зміст, зясувати, що то саме за закони, хто чи що їх складає, від чого залежить їх виконанє і як саме їх люди виконують, — зясувати все се можна буде лиш тодї, коли ми добре зрозуміємо, що таке мораль.

Тепер же ми зясуємо лиш, в яких стосунках, в яких звязках стоять моральні закони з законами державними, суспільними та релїґійними.

"Яка воля, така й доля (нар. пр.).

Пригадавши собі всї закони поводженя та зясувавши їхню ролю в житю, ми побачимо, що коли людина нехтує яким би то не було законом поведеня, нехтує законом взагалї, то сим наживає собі біду. Нехтованя законами веде людину до якоїнебудь втрати або й кари і т. и.*). Наприклад, як що я не буду примушувати своє тїло, свій орґанїзм вживати того, що йому вадить; се-б-то, коли я буду пити, їсти, працювати й одпочивати в міру, як раз так, як мій орґанїзм потребує, то я буду здоровою людиною. А здоровя — перший фактор людського щастя. Коли-ж я буду обїдатись, пяньствувати, знесилювати себе працею або лїнощами, — одним словом, коли я знехтую той закон природи, що вимагає вживати всього в міру, — то природа покарає мене чи то головною слабістю, чи шлунковою,

*) Звичайно, в тім разї, коли се закон сучасного житя, бо є такі людські закони, що вже застарїли і ніякого впливу на житя не мають, а вважають ся законом лиш по традиції, тодї як силу, що повинен мати всякий закон, вони давно вже згубили; такий закон не слїд уже і вважати за закон.

чи загальним знесилєм мого тіла, яке доведе мене до хороби. Не дурно-ж і приказка склала ся: "не бери по-над-силу, бо урвеш хрящ і жилу". За нехтованє державними законами карає сама держава через суд та поліцію чи то грошовою втратою чи вязницею, чи навіть карою на смерть.

Суспільство теж пильнує, щоб його законів слухались, як слід, всї його громадяни, а тих хто нехтує ними, виганяє з свого ґурту, карає загальним призирством.

Уважно ставитись до релїґійних законів примушує людей їхнє релїґійне почутє та жерці або духовенство. Жерці та духовенство дбають про те, щоб люди правдиво справляли релїґійні обряди та слухались Божого слова. Коли вони бачать, що хто небудь сього не робить, то карають його такими способами, які мають в своїй силї, а коли не знаходять кари на сім світї, то погрожують ся, страхають тогосвітньою карою.

Як щож людина правдиво слухаєть ся всїх законів поводженя, то крім тієї подяки, нагороди, яку їй дають за се природа, держава, суспільство й релїґія, або як не дають, то хоч обіцяють на сім чи на тім світї, вона має (і се саме головне) ще й внутрішнє духовне самозадоволенє тим, що зробила так, як треба було, не пошкодивши нї державі, нї суспільству, нї релїґії, нї, природї. Таке самозадоволенє робить людину щасливою і сим прикрашає її житє.

Часом слухняність до законів і не дає людинї приємности, вдаєть ся байдужною; часом людина не почуває задоволеня, слухаючись закону, і не бачить нї від кого за се подяки. Але нехтованє законами завше доводить людину до якої небудь втрати або до кари.

Коли ми станемо розглядати поводженє та вчинки людей, то побачимо, що люде платять податки державні, ходять на муштри, не крадуть одно у одного, не бють ся і т. и. — через те, що сього вимагають державні закони поводженя; люди привітні до гостей, ввічливі навіть на улиці з незнайомими, милостиві до бідних, гуманні і т. и. — завдяки вимогам суспільних законів поводженя; ходять до церкви, молять ся, постять ся — слухаючись релїґійних законів поводженя.

А щож то за закони моралї? До чого вони примушують людей і чим одрізняють ся від других?

Щоб виявити закони моралї, пошукаємо такі вчинки, які ми вважаємо за неморальні, які обурюють нашу моральність.

Пяньство, зраду, брехню, жорстокість і т. и. безумовно всї люди вважають за неморальність. Виходить, що піячити, зраджувати, брехати і т. и. забороняє нам мораль. Отже, не пянствуй, не бреши, не зраджуй — се моральні закони.

Та тут ми помічаємо цікаву річ, помічаємо, що вчинки та пориваня, які забороняють ся моралю (піятика, зрада, брехня), забороняють ся і другими законами поводженя. Виходить, що такі вчинки мало того, що суперечать моралї, суперечать ще й якому небудь з тих законів поводженя, які ми вище навели. Справдї, піятика, наприклад, єсть порушенє закону природи, який вимагає не знесилювати свою натуру лишнім; зрада — порушає державні закони, що примушують кожну людину чесно доглядати інтересів своєї держави; брехня, жорстокість, лінощі, обжерство — порушають суспільні та релїґійні закони і т. и.

Таким побитом, начеб-то виходить, що порушенє якого-б то не було закону поводженя разом з тим порушує й закони моралї, то-б-то стає неморальністю.

Що ми вважаємо моральним.

Отже моральним, мабуть, треба було-б вважати те, що не суперечить законам поводженя, а підтримує їх. Виходить буцїм то мораль пильнує, доглядає того, щоб люди слухались вище згаданих законів поводженя. Се дозволяє нам зробити висновок: 1) що мораль є така внутрішня, духовна вдача людини, яка примушує її щиро та правдиво виконувати всї закони поводженя: державні, суспільні та релїґійні і 2) що закони сієї вдачі (закони моральности) буцїм то мають на метї недопускати людину до того, щоб вона порушала який би то не було закон поводженя.

Так нам здаєть ся лиш зразу. Коли-ж ми пильнїще придивимось до законів моралї та до її дїяльности, то побачимо, що мета її не в догляді за тим, чи не порушає людина який небудь зверхний закон поводженя; побачимо, що мета її в чімсь

иншім, бо не завше вона згоджуєть ся і не завше обороняє вимаганя законів державних, релїґійних та суспільних.

Мораль не завше погоджуєть ся з иншими законами поводженя.

Досить взяти один-два приклади, щоб спостерегти як мораль часом не тілько неєднаєть ся з иншими законами поводженя, не тілько не вимагає того, що й вони, а навіть прямо й остро їм суперечить. Наприклад: ми знаємо, що державний закон вимагає аби кождий вояка скрізь і завше слухав ся свого старшого, що-б той не звелїв, опріч зради цареві та державі. Такої слухняности взагалї вимагає й мораль. Отже, коли старший накаже менчому, хоч би й під час війни, бити беззахисту жінку, то в такім разї мораль остро запротестує проти вволюваня волї старшого. Се-б то, в такім випадку мораль і державний закон зовсїм розминуть ся.

Другий приклад: державні та релїґійні закони вимагали від Галілея зректи ся своєї теорії, що сонце стоїть, а земля ходить навколо нього, але таке реченя Галілей вважав неморальним і, давши присягу в зречені, нарештї знов додав: "а все таки ходить". Уперто стояти на свойому його примусило не що инше, як мораль, — та сама мораль, яка й 1880 року примусила простого селянина Фокшу на суді в Коломиї сказати: "най зараз гину, а від правди не відступлю".

Всякий скаже, що в наведених випадках треба згодитись з вимаганєм моралї, залишивши вимаганя инших законів, бо не на їх боці та, якась вища, правда, що відчуваєть ся душею. От в тім то і вся сила. Мораль та її закони мають на метї не догляд за виконанєм инших законів поводженя, а самостійне кермованє людиною, догляд за тим, щоб вона завше поводилась так правдиво, як се слїд справжній людині. Мораль вимагає, щоб людина робила те чи инше не тілько з остраху перед всякими зверхними законами, а й по власній охотї, по щирому переконаню, що тут то й є вища правда. Се все примушує нас ставити мораль вище всїх, ранїш зазначених, законів поведеня.

Ріжниця між законами моралї та иншими законами поведеня.

Коли ми поставимо закони державні, закони суспільства та релігійні з одного боку, а моральні поруч з другого, то побачимо між ними от яку ріжницю: —

Закони державні, суспільні та релігійні мають силу кермувати нашим зверхним, фізичним поведенєм;	Закони моралї доглядають нашого внутрішнього духовного поведеня.
Виконаня їх надає нам матеріяльну або фізичну користь, а нехтованя загрожує матеріяльною втратою та фізичною карою на сім чи тім світї;	Виконаня їх часом не тілько не дає нам матеріяльної користи, а, навпаки, матеріяльно або фізично шкодить; взагалї, треба сказати, що матеріяльна користь окремого "я" для моральних законів не має ніякої ваги;
Виконаня їх задовольняє нас не стільки як самостійну істоту, скільки як частину якоїсь другої цілости, бо хоч вони мають на метї матеріяльну користь і окремої особи, але складають ся однаково для всїх;	Виконаня їх задовольняє духовний зміст нашого "я", як цілу самостійну і самобутню істоту, бо хоч вони мають вищою метою духовну користь всьої людности, але складають ся в кождій особі окремо;
Надають ся вони нам зверху від других, через те вони загальні, мало пристосовані до кождої особи і мало їй відомі;	Надають ся вони нам не зверху, а виникають з особистої вдачі нашого "я"; через те вони особисті, індівідуальні, і тому більше пристосовані до нашої вдачі і більше кождому відомі;
Безумовно їм коритись, хоч і з великою неохотою, примушує нас фізична сила других людей.	Слухатись їх примушує нас тілько наше "я", людина слухаєть ся їх по своїй волї. Насильне виконанє їх не вважаєть ся вже за моральність, бо, як каже приказка: "без доброї волї й дар не дар".

“Що віра, то й міра” (нар. пр.).

У кождої людини є свої моральні закони. Хоч ми бачимо, що богато людей в однакових випадках однаково морально поводять ся, то се ще не свідчить, що вони слухають ся одного й того-ж морального закону. Се свідчить лиш про те, що завдяки історичним умовам тай взагалї однаковим умовам житя, закони моралї одної людини стали схожими на закони моралї другої людини; свідчить про те, що богато людей склали, хоч і нарізно кождий для себе, однакові моральні закони, або один у одного вільно позичили.

Кожда людина по щирости вважає всяке спонуканя, пориваня чи бажаня моральним або не моральним не через те, що хоче таким відношенєм до нього запобігти фізичного задоволеня, або хоче догодити чужим думкам або законам. Ми вважаємо поміч сусїдови добром, а бійку злом не за ради якоїсь подяки від когось иншого. Крадїж, бійку ми вважаємо неморальними не з остраху, що нас покарають за вихвалюваня злочинства. Нї, добро ми вважаємо добром, а зло — злом, лиш через те, що сами так думаємо, через те, що сього вимагає наше власне щире внутрішне почутє і зрозумінє правди та добра. Кождого разу одні бажаня ми вважаємо моральними, а другі неморальними лиш через те, що вся наша істота, наше ціле “я” почуває і розуміє, що тілько так повинно бути, бо тілько тут правда, а не де инде. Кожда людина завше вважає те чи инше бажанє моральним лиш відповідно своєму розуміню, не зважаючи, що, може, другі люди думають і почувають як раз навпаки.

“Найлїпша віра — своя пядь-міра” (нар. пр.).

“Так я почуваю, так я розумію, так каже моє сумлїнє; я тут чую правду”, — от ґрунт, на якому робить свої висновки мораль. Кожда людина сама розглядає свої вчинки з морального боку і вважає їх моральними лиш настілько, наскілько вони задовольняють її власний моральний критерій. В межах моралї людина вільна: як хоче, так і рахує. Нїхто не має змоги примусити людину щиро вважати моральним те, що вона вважає неморальним. Людина надає ваги лиш тому мораль-

ному присудові, який сама склала. Примус збоку зайвий, бо нічого він не вдіє; ніколи не можна примусити людину думати й почувати на чужий лад, бо "тяжко того водити, хто сам не хоче ходити"; тай користи з того мало, бо "силованим волом не наробиш ся".

Та не треба думати, що коли ніхто збоку не примушує людину свої пориваня направляти по законах моралї, то вона вже й не слухаєть ся сих законів.

Кожда людина сама примушує себе слухатись своїх моральних законів.

Те саме "я", що утворює людині її власні моральні закони, вимагає від неї й правдивого виконаня їх, бо як каже Сутерлэнд, "наслїдком дїяльности моралї завше зявляєть ся або самоухвала, або самоогуда". А се має ще більший вплив на людину, ніж кара або заохочуваня збоку.

"Хто чисте сумлїнє має, той спокійно спать лягає", каже народна приказка. То-б-то, як що ми вважаємо свій вчинок неправдивим, то які-б не були зверхні міркованя, вони ніколи не віддячать нам за той вчинок, який не ладнаєть ся з нашими перекованями: сумлїнє завше гризтиме нас та не даватиме спокою.

Мораль — найкращий керманич людського житя.

Мораль — самий головнїйший, найкращий і найсуворіщий керманич людини. Щоб впевнитись, наскільки мораль у людини переважує другі закони поведеня, досить пригадати собі злочинців, які, навіть в той час, коли ангели законів державних, суспільних або релїґійних і не зловили їх і шукати забули, вони самі приходять повинитись; приходять лиш через те, що їх вищий судець — мораль не дозволяє їм бути не покараними. Не дурно Фаулер каже, що самоухвала — вища нагорода, а самоогуда — найтяжча кара для людини з розвиненою моральністю.

Отже-ж і не можна думати, що мораль є лиш сторож инших людських законів поведеня. Навпаки, закони державні, суспільні та релїґійні сами на моралї грунтують ся; без неї жа-

ден закон не має сили і тому завше намагаєть ся обпертись на мораль. Тим то нам і здаєть ся, буцїм то мета моралї доглядати, щоб люди слухались державних, суспільних та релїґійних законів поведеня.

II.

ЯК ВИЯВЛЯЄТЬ СЯ МОРАЛЬ.

"Несподївано ти "проступила" —
Проступа вас багато таких —
І громада тебе осудила,
Підняла, мов ледащо, на сміх.
І регочеть ся, пальцями тиче,
Головою на тебе кива,
А до себе нїхто не покличе,
Не спитає: "а чим ти жива?
"Чи ти ласкою маєш угрітий
Під негоду спокійний куток?
Чи ти їла слїзьми неполитий
А хоч раз того хлїба шматок?"

(Манджура).

Щоб зясувати, що таке мораль, спостережемо на приклад, як вона саме в нас виявляєть ся, та яка саме її діяльність. От ідете ви, скажемо, вулицею з товаришом, а назустріч вам — незнайома людина. Товариш ваш і каже: — "Ось іде вбивця".

Обуренє проти огидного вчинку є виявленє моралї.

"Всяке вбивство мерзота", шибає у вас думка, і ви несамохіть зразу обурюєтесь. Ви чуєте, як у вашій душі зростає якась огида до незнайомої людини. Ся огида, се обуренє і є діяльність самої моралї, се і є її виявленє.

А товариш ваш каже далї: — "Але він убив не з злої волї, а якось зненацька".

При сих словах ви вже міркуєте, що може та людина й не дуже винна в убивстві. Разом з сим міркуванєм і частина вашого морального обуреня зникає.

"Він убив з примусу, і тепер сим дуже мучить ся", — додає товариш.

Міркованя про мотиви вчинку є теж виявленя моралї.

Певно, він не винен в убивстві — блискає думка в вашій голові — і обуренє ще більше заспокоюєть ся, а натомісць виникає співчутя до незнайомого, жалощі. Хоч вас не покидає думка, що бійка, вбивство взагалї вчинок огидливий, неморальний, але ви вже припускаєте, що може умови примусили чоловіка до сього, може він се вчинив без жадного бажаня, не з власної волї. Ви прощаєте йому, бо згожуєтесь з тим, що мо-

тиви його вчинку може й правдиві або необхідні, і раз мотиви правдиві або необхідні, то і вчинок моральний. Ви лиш гудите його, що він вбив, а не вчинив щось инше.

"Се було так", провадить ваш товариш: "Він мисливець і їхав на пароплаві з рушницею. На тому пароплаві їхав і божевільний. Коли се мисливець бачить, що божевільний витер сірника, запалив віхоть якогось лантя і кинув ся до порохового склепу. Догнати й вирвати у нього з рук віхоть мисливець не встиг би. В одну мить підняв він рушницю й випалив. Божевільний грякнув ся до землї мертвим".

Прослухавши таке оповіданє, ви спостерегаєте, що ваше внутрішне "я" не то що перестало обурюватись незнайомою людиною та її вчинком, не то що обуреня вашої душі геть вщухло, а навіть пересвідчуєтесь, що й самий факт сього вбивства не викликає в душі вашій ніякого обуреня, ніякого протесту вашої істоти. Дізнавшись мотивів убивства, ви згоджуєтесь, що мисливець мав рацію именно вбити, — і ваше моральне обуренє цілком уже вщухає. Тепер, навпаки, ви обурились би, як би мисливець не вбив; ви обурились би, чому то він, маючи змогу врятувати від смерти себе і всіх подорожних, не зробив сього.

Візьмемо ще один приклад. Зустріли ви на вулиці свого знайомого.

"Я одружив ся" — весело каже він.

"Дуже радий, дуже радий" — відповідаєте ви, бо й справдї вам приємно бачити знайомого в щастю.

"І знаєте, дуже влучно", — провадить знайомий: "правда, коханя ніякого немає: вона стара за мене літ на 20, але за те 40 тисяч є".

Вам стає від такого поясненя чогось ніяково: блискає думка, що тут не все гаразд, не скрізь чисто. З глибини душі помаленьку виринає обуренє, таким вчинком.

"Гарно влучив, 40 тисяч грошики!" вихваляєть ся знайомий. Ви-ж мовчите: з одного боку ви вже знаєте, що з такими вчинками, з такими думками (в данім разї бажаня одурити) соромно погоджуватись, бо вони вами вважають ся неморальними, а з другого боку у вас не хватає сміливости сказати зна-

йомому, що він вчинив неморально; ви боїтесь образити його.

"Одне зле: дуже незугарна, стара... але з грішми можна найти кращих".

"Коли се не зовсім наче й гарно!" насмілюєтесь нарешті ви трохи присоромити свого знайомого.

"Ну, коли негарно, то й негарно. Можна років 4—5 потерпіть: більше не витримає. А там? і вільний, і з грішми. Я бачите, через те й одружив ся, що бачив її недовговічність"...

Ваше моральне почутє при сих словах так обурюєть ся, що ви квапитесь скоріще кинути свойого знайомого і кому небудь висловити своє обуренє на його вчинок, як що у вас бракує відваги висловить се обуренє йому самому в вічі.

Тепер придивимось до того, як виявлялась в наведених випадках ваша моральність.

"Не вір, а змір" (нар. пр.).

Коли ви почули слово "вбивця", якесь ваше внутрішнє почутя зразу, мимохіть обурилось, ви почули огиду до того вчинку, про який вам сказано. Але в той час, як перед вами розгортались подробиці вчинку, в міру того, як перед вами викладали мотиви, які довели до вчинку; в міру того, як ви розміркували, де правда, як краще слід було робити і впевнювались в тім, що инакше зробити, ніж мисливець зробив, не можна було; впевнювались, що мисливець вчинив розумно, — ваше обурене почутя заспокоювалось; заспокоювалось именно під впливом розсуду, який зясовував і доводив, що мотиви вбивства в данім разї були морально необхідні, бо мали своєю метою, відібравши житя одні єї ненормальної людини врятувати його багатьом нормальним.

В другім випадкови, при слові "одружив ся", вами опанувало задоволенє за щастє знайомої людини. Ваше моральне почутє зразу визнало вчинок гарним і примусило вас радіти. Але в міру того, як ви взнавали мотиви, які довели до вчинку, і обмірковували їх, — то ваш розсуд все більше й більше знаходив в них ганебного і через те визнавав їх, а з ними і вчинок, неморальними. А через те, що розсуд довів вам ганебність мотивів, у вас нарешті виникло й почутя огиди до вчинку.

Мораль виявляєть ся через почутя та розсуд.

Як в тім, так і в другім приклад розсуд, доходячи до свого висновку, придумував згоджуватись з ним і внутрішнє почутя, яке під його впливом, в першім випадку з обуреня переходило на задоволенє, а в другім — з задоволеня переходило на обуренє. Се-б-то, почутє визнало в першім випадку вчинок неморальним, але від впливом розсуду змінило свій присуд і згодилось з тим, як його розсуд визнав. то-б-то визнало його моральним. В другім же приклад почутє спершу визнало вчинок моральним, а потім, після міркувань розсуду, визнало його неморальним.

III.

ПРИРОДА МОРАЛЇ.

Розумом дужий ти будь і духом незломним великий,
Духови тїло нехай скорить ся, як богови смертний,
Та не зважай ся проте і тїла свого занедбати,
Як що ти хочеш, щоб дух красою велично пишав ся, —
Правда бо чиста й добро з красою зєднали ся щільно:
Хай же і тїло твоє красою, як дух твій, пишає!

(Грінченко).

Мораль почутя та розсуду.

Уже з наведених прикладів виразно видко, що мораль виявляєть ся двома елєментами нашої духовної істоти, нашого духовного "я": 1) виявляєть ся діяльністю якогось внутрішнього почутя, яке ми назвемо моральним, та 2) діяльністю розсуду, який ми теж назвемо моральним. Раз вона сими двома елєментами людської душі виявляєть ся, то й виходить, що мораль природньо складаєть ся з двох елєментів людської вдачі: — 1) морального почутя та 2) морального розсуду.

Кождого разу, як нам випадає вирішити моральну вартість якого небудь бажаня, спонуканя чи пориваня, вирішити чи вони моральні чи не моральні, ми перше всього відчуваємо їх моральну вартість моральним почутєм, а потім уже зясовуємо й розсудом. Буває й навпаки. Але в утвореню морального присуду завше беруть участь і почутє і розсуд.

Часом буває, що ми стрічаємось з такими спонуканями,

моральність яких розбирає наче-б то одно лиш почуте, або один лиш розсуд; отже на ділі воно зовсім не так. У всякім вирішуваню моральної вартости бере участь і почуте і розсуд, — річ лиш в тім, що не в однаковій мірі: в одних випадках більше помітно діяльности почутя, а в других — розсуду.

Коли мотиви вчинку відомі — першу ролю відограє почуте.

Розглядаючи з морального боку яке небудь спонуканя, бажаня, чи пориваня, ми перше всього пригадуємо, чи не було вже у нас таких самих спонукань, бажань чи поривань. Як були, то пригадуємо, який присуд ми їм тоді склали. Як що такі бажаня у нас уже бували, то почуте зараз же, в залежности від того, як тоді до них ставилось, дає й тепер такий відгомін, — чи то прихильний, чи ворожий.

Розсудови тут нема чого робити, бо свій присуд він склав ще той раз. Тепер він потрібний хіба на те, щоб упевнити, що теперішнє спонукане і те давне — однакові, що мотиви їх ті-ж самі. Через се почуте в схожих випадках виявляєть ся скоро і гостро, бо час гаєть ся лиш на те, щоб пригадати, який присуд воно з розсудом той раз склало, і відповідно вже сьому дати й тепер такий самий відгомін — обуритись чи задовольнитись.

Коли мотиви вчинку не відомі, або мало відомі, — першу ролю відограє розсуд.

Як же-ж нічого подібного пригадати не можна, то тоді розсудови є добра робота. Йому треба упорядкувати всі, навіть дрібненькі, мотиви спонуканя, порівняти їх з другими і т. и., щоб виразно було видко, наскілько вони відповідають принципам моралї. І лиш в міру того, як посуваєть ся робота, в міру того, як зясовують ся мотиви спонуканя, в нашій істоті виникає до нього добре чи зле відношене нашого морального почутя. Як розсуд виведе, що спонукане жорстоке або брехливе, то з глибини нашого "я" виникає обурене; як же-ж розсуд доведе, що спонукане добре чи правдиве, то — задоволене.

Одразу присуд морального почутя виникав лиш тоді, ко-

ли мотиви ясні. Наприклад, коли ми бачимо, що розбишаки вбивають людину, то почутє морального обуреня виникає вмить. Моральний розсуд в таких випадках майже не виявляє ніякої діяльности, бо вчинок сам по собі досить вже відомий, легко зрозумілий, і натура його мотивів, його спонукань добре нам відома: і ми й діди наші тай прадіди не раз вже міркували про їхню моральність, і попередній присуд розсуду став уже для нас аксіомою. Нового розсуду тепер не потрібно, бо старий ще й досї в силї і механїчно, непомітно, несвідомо для нас самих, кожного разу входить в подібний процес міркованя, припускаєть ся сам собою.

Почутє часом і помиляєть ся.

Буває, правда, що такий давний присуд береть ся помилково, як наприклад, в наведених нами випадках про вбивство та одруженя. Та се буває лиш тоді, коли ми зразу не зміркуємо, наскілько вчинки та їхнї мотиви схожі один на другий, не зміркуємо, чи в двох випадках всї однакові мотиви, чи може, крім однакових, є й значно відмінні.

В таких випадках потрібен новий розсуд, щоб впевнитись чи вчинки та їхні мотиви цілком однакові чи тілько подекуди схожі. Як що виявить ся, що вони лиш подекуди однакові, а подекуди ріжні, то розсуд вже мусить скласти свій новий присуд.

Почутє сильнїщий, а розсуд правдивіщий елємент моралї.

Моральний присуд в однакових випадках, зґрунтований на віковічнім спостереженю, завше буває скоріщий і могутнїщий. В таких випадках почутє виявляєть ся рішуче і в великій мірі. Людина, як відомо, дуже легко піддаєть ся опанованю почутя. І в більшости таких випадків ми спокійно і глибоко віримо, що почутє не помилилось, коли так рішуче виявляєть ся, а тому слїпо ідемо за ним. Коли-ж ми складаємо моральний присуд такому бажаню чи пориваню, з яким здибались вперше, се-б то коли присуд майже цілком залежить від теперішнього розсуду, коли розсудови треба добре розібратись в мотивах бажаня, щоб скласти йому той чи инший присуд — то часто не

знаємо, до чого нам схилитись, бо ми не впевнені, що всї мотиви у нас в руках, не впевнені, що розбираємось і розуміємось на них, як слїд. Ми мало ще довіряємо силї свого розуму, — менше, нїж силї почутя. Через те ми довго міркуємо, поки вирішимо, які мотиви вартнїщі і через що саме повинно їм дати перевагу. І як добре вже в сім вирозуміємось, то тодї лиш складаємо той чи инший присуд. Тай то спокійно йому довіряємо лиш тодї, коли се розсуд високо розвиненої, досить досвідченої людини; коли-ж се розсуд звичайної людини, то він для нас не має великої ваги. Наше несвідоме внутрішне моральне почутє в такім разї для нас більш авторітетне, нїж той розсуд. І люди завше більше покладають ся на своє моральне почутє, нїж на розум. Тілько людина з розвиненим розумом менше довіряє почутю. Вона шукає доказів розуму, знаючи, що почутє є проява інстинкту, а інстинкт в нових випадках часто помиляєть ся, бо часом те, що перше було дуже добрим, стало вже злим, інстинкт, же а за ним і почутє по звичаю вважають його добрим.

Виходить, що не можна покладатись лиш на моральне почутє. Тим то розвинена людина і боїть ся довіряти завше почутю, а дає перевагу розсудови, примушуючи почутє згоджуватись з ним. Малорозвинена-ж людина більше піддаєть ся впливови почутя. Та як в тім, так і в другім випадках часто трафляють ся помилки.

Що-ж саме в дійсности повинно переважувати, до чого ми повинні ставити ся прихильнїще, чиїх вимагань більше пильнувати, — чи розсуду, чи почутя — се вже ми зрозуміємо далї. Тепер лиш запримітимо собі, що мораль — то така вдача людини, яка складаєть ся з внутрішнього почутя, та з розсуду.

Моральними та неморальними вважають ся не факти, а ті мотиви, які до них доводять.

Тут же ми мусимо запримітити, що вважаємо моральними чи не моральними не факти, — як, напр., вбивство та одруженя, а лиш мотиви, які доводять до сих фактів, викликаючи те чи инше бажанє, пориванє. Жадний вчинок, жадна діяльність сами по собі не вважають ся моральними або неморальними,

бо мораль не цінує їх як факти, як ту чи иншу подію, спонуканя чи пориваня. Мораль оцінює лиш ті мотиви, з яких вони походять.

Моральність всякого вчинку, всякого бажаня чи порування цілком залежить від тих мотивів, які доводять до них. Вбивство й одружене сами по собі, як факти, ні моральними ні неморальними не вважають ся: все залежить від їхніх мотивів. Коли я вбиваю, бажаючи сим засобом вратувати багато людей від нещастя, смерти, то я роблю морально. Моральність як бачили, сим не обурюєть ся. Коли-ж я вбиваю з пімсти, за-для особистої користи, то се вже не морально, проти сього мораль протестує. Коли я одружуюсь, бажаючи задовольнити кохане, бажаючи сим утворити щастя собі і своїй коханій, я роблю морально. Коли-ж дружусь тілько за-для матеріяльної особистої користи, ради грошей, то неморально.

IV.

МЕЖІ МОРАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТИ.

Косар в степу траву стинає,
Женці назублюють серпи,
Господар поле оглядає
І дума: скільки-ж то з копи
Вмолоту буде на ціпи?
Дідок у пасіці старенький
Збирає молоді рої,
Йому "щастить" і він раденький:
Заходи виручить свої
І ниву сплатить у гаї.
Чабан глядить свої отари,
Настриг шерсти, ягнят надбав,
Будує три нові кошари,
Купив з млином глибокий став
І третий прироби̂в постав.
Розумний ковалїв хлопчина
Учив ся в батька майстерства,
Бо бачив: свіжа копійчина
І паланиця не черства
Перепадає з ремества.
Скінчивши вищий курс науки,
Міркують дідича сини
Про карти, про дївчат, про штуки,
Де-б лекше заслужить чини,
Та брати гроші й оренди.

І так для користи своєї
Торгують, вчать ся, сіють, жнуть....
Немає вищої ідеї:
Для себе тілько і живуть —
І щастєм тілько се і звуть!
Сліпі! Ви щастєм те назвали,
Що тоне, і гние, й горить!
Ви щастя в тлїнї поховали
І стали гній з його творить...
Там щастя в світї й не зорить!
То все матерія, а духу
Ніякого не найдеш там,
К добру і злу нема там руху
Ніщо любить не скаже вам
І як допомогти братам.
Громадський діячу! Всї сили
В громадську справу понеси!
Не бійсь того, що до могили
В житю не діждеш ся краси,
Яку ти праці оддаси!
Для щастя людськости святого,
Для вічности працюєш ти!
Твій ідеал найкращий всього!
І всякому добро нести —
Немає вище красоти!

(Шелухин).

Що люди вважають своїм щастєм.

Кожда людина в своїм житю пориваєть ся до щастя: —

"Одні люди то бажають все грошей та грошей,
Инші почести та слави все у Бога просять;
А иншії бідолахи не хочуть нічого,
Тільки хатки маленької...

(Грабович).

Кожда людина розуміє своє щастє по свойому і по свойому його шукає. Але, кажучи взагалї про людське щастє, треба визнати, що щастєм своїм люди вважають задоволенє більшости своїх бажань. Людям здаєть ся, що чим більше вони здійснюють свої заміри, тим стають щасливіщими. Того то люди завше й намагають ся задовольнити всяке своє бажанє, здійснити кождий свій замір.

Здійсненє власного бажаня ще не є щастє.

Але чи тож справдї задоволенє власного бажаня, власного "я так хочу" завше доводить людину до щастя? Чи не буває-ж то й так, що вдоволенє яких небудь власних бажань дуже шкодить людині? Чи не буває ще частїще, що таке вдоволенє шкодить другій людині, сусїдам, ближним? Мабуть-же то не дурно склалась приповідка — "одному втїха, а другому смуток". А чи можна-ж вважати за щастє власний добробут, коли його здобуто через людське нещастє? Певно, що ні. А коли так, то людина не має права думати, що її щастє в тім, аби загодити всї свої бажаня. Хоч всяке задоволенє власних бажань здаєть ся нам приємністю, здаєть ся, що воно ущасливлює наше житє, та на дїлї не завше так виходить. На дїлї часто після приємности від вдоволеного бажаня зараз же або через який час наступає значно більша неприємність, яка не тілько не помагає нам здобути щастя, а навпаки, лиш шкодить сьому. Напр., у людини виникає бажанє випити по чарці. Чим більше вона пє, тим більше їй сього бажаєть ся. Загожуванє такого бажаня здаєть ся людині приємним. Отже наслїдком сього майже завше буває слабість на голову, а за нею й другі слабости. Людина хорує і, таким чином, не тілько не осягає щастя, а навпаки, стає нещасною.

Або так: менї здаєть ся, що як я нікому нїчого дурно не дам, то скоро назбираю собі великі скарби, а за ті скарби матиму можливість загодити всяке своє бажанє, навіть примхи, і таким чином осягну щастє. Вдоволенє такого бажаня справдї спершу надає приємности, але нарештї, коли люди почнуть мене страхатись як непевної людини, тодї настане менї велика прикрість. Яке-ж буде менї щастє з того, що я задовольнив своє бажанє?

"Чужа кривда боком вилїзає" (нар. пр.).

Крім того, буває, що загожуючи власне своє бажанє, ми дуже шкодимо нашим сусїдам, і сусїди, обороняючи свої інтереси, не тілько наполягають ся всїма способами не допустити нас до наміченої нами мети, а ще й роблять нам такі прикрости, від яких ми стаємо й зовсїм нещасними.

Зважаючи на всякі такі випадки, треба добре доглядати, чи то-ж справдї в тім чи иншім разї вдоволенє власного бажаня дасть нам щастє, приємність, чи лиш пошкодить. Часто трафляєть ся, що, обміркувавши власне бажанє, ми помічаємо, що нам користнїще не вдовольняти його, а облишить, або зректись на користь других людей.

Осягнути щастє можна лиш нікому не пошкодивши.

Взагалї треба завше памятати, що для осягненя справжнього щастя, ми мусимо так поводитись з людьми, щоб мати право на-одинцї, сами з собою, сказати: "Так, я щасливий! Того щасливий, що осягнув свого бажаня, нікому нїчим не пошкодивши. Я міг би осягнути скорше більшого добробуту, але я частиною своєї користи поступив ся, щоб не зробити прикрости другим. І свідомість сього побільшує моє щастє духовно, не вважаючи на те, що я не вдоволив всїх своїх бажань, які міг би вдоволити, коли-б тілько хотїв. Я того щасливий, що поводив ся з людьми так, як повинен був поводитись, щоб осягнути щастє".

"От тим бо то, панове, треба людей поважати,
Пан-отця і панї-матку добре шанувати;
Бо котрий чоловік теє уробляє,
По вік той щастє собі має"...

(Народня дума).

Бо й справді — людина буває щасливою лиш тоді, коли в души її панує спокій від свідомости своєї правоти, а не суперечки протилежних мотивів: "хто чисте сумлїнє має, той спокійно спать лягає", — каже народна мудрість.

Чим же ми повинні кермуватись в своїм житю, щоб сей спокій свідомости правди панував у нашій душі? Що має силу завше нам показати правдиву межу вдоволеня свого бажаня, жертви ним на користь инших людей?

Державні, суспільні, релїґійні і навіть природні закони не завше показують правдиву стежку до щастя.

Ми вже бачили, що державні, суспільні, релїґійні та навіть, і де-які природні закони поведеня не завше всім нам допомагають. Часами виконанє їх не то що не полекшує нашого житя, не ущасливлює його, а навпаки — робить його духовно тяжчим; часами і ті межі, які виставляють нам зверхні закони поведеня, суперечать нашому внутрішньому почутю правди; вимагають поводитись не так, як того хоче наше внутрішнє моральне "я", наша моральність; часами виконанє тих законів не тілько не надає нам духовної втїхи, а ще й пригнїчує нашу душу, роздирає її на шматки. Через се саме ми не певні, що ті межі задоволеня самого себе і жертви на користь ближнїх, які нам ставлять зверхні закони поведеня, є справжні, правдиві межі.

Я закохав ся, наприклад, в жінку свого приятеля, хоч і знаю, що приятель свою жінку теж щиро кохає, і розлука з нею неминуче вбє його. Природний закон вимагає від мене заспокоїти свою жадобу. Але я не певен, що таке вдоволенє, згрунтоване на нещастю другої людини, принесе менї щастє, бо я певен в тім, що почуваня себе причиною до смерти людини буде завше мучити моє сумлїнє, буде мучити моє моральне "я", в моїй душі нїколи не буде супокою, бо не буде свідомости правоти.

Другий приклад: ось, скажемо, римський вояка. Його примушують грабувати село ворожого табору, щоб скарб його не дістав ся ворожому війську. Та він бачить, що від сього перше за все загинуть з голоду селяне, які нї в чім не повинні.

Невже-ж виконанє сього державного закону дасть вояці духовну втїху? Невже він буде певен в тім, що сей закон ставить йому правдиві межі, де він має право вволити своє бажанє, а де нї? де він має право зробити так, як сумлїнє його від нього вимагає, а де мусить зректись свого бажаня на користь когось иншого, — в данім разї на користь держави?

А таких прикладів можна навести безлїч. Та нам цікаво знати, щож саме мусимо в таких випадках діяти? На чию-ж поміч нам покласти ся в таких суперечностях? Хто правдиво нам покаже, що тут-то ми маємо право вдовольнити своє бажанє, а там-то не маємо?

Одна лиш мораль вказує правдивий шлях до житя.

Єдиним нашим провідником на такім непевнім, темнім шляху є наше сумлїнє, або кажучи иншими словами, — наша моральність. Лиш вона має спромогу вивести нас з такого прикрого становища, бо мораль саме й працює над зясованєм тих меж, які показують людинї, де й що вона повинна брати на свою власну користь, а де й що мусить віддавати на користь других. Мораль зясовує такі бажаня, спонуканя та пориваня, задоволеня яких дає нарештї, в загальній сумі, більше шкоди, нїж втїхи; або, навпаки, дає більше втїхи, нїж та шкода, якою зпочатку загрожує. Напр., я і мій добрий сусїда давно голодуємо. Та в мене ще залишилось шматочок хлїба, а в сусїди й крихки нема. Коли я сам ззїм весь хлїб, то вгамую свій голод, а коли подїлю ся з сусїдою, то хлїба не стане нї йому, нї менї. Отут то моя мораль і примушує мене так міркувати: "щоб не пошкодить собі, щоб не зморити себе голодом, я маю право ввесь хлїб зїсти сам, а сусїдї нїчого не дати". Але поруч з сим мотивом моя мораль висуває й другий, инший мотив: "щоб не пошкодить собі, не даючи сусїдї хлїба, се-б то, щоб не сумувати, коли сусїда з голоду заслабне, а то й умре — треба хлїбом подїлитись".

Коли я вволю перший мотив, то з початку осягну багато приємности, вгамувавши свій голод, але потім, як побачу, що сусїда мучить ся з голоду, менї стане жаль його, і вся моя втїха від того, що я не голодний, попсуєть ся жалїстю до сусїди

та ще й призирством до самого себе за такий необміркований еґоїстичний вчинок.

Коли-ж я вволю другий мотив, то спершу баґато приємности не одержу, трохи лиш може підживлюсь шматком хліба. За те пізніще, бачучи, як втішаєть ся сусіда тим, що я вратував його від нещастя, я почуватиму в собі велику духовну втіху. Хоч в той мент, як я ділитимусь хлїбом з сусідою, моє самопочуте буде погане, я почувати му лиш прикрість, — за те після я цілком буду щасливий, втішений своїм розумним вчинком, бо матиму право сказати: "я щасливий, бо поводив ся з людиною так, як повинна поводитись всяка правдива і гуманна людина".

Вибрати з наведених мотивів для того, щоб загодити як раз другий, а не перший, і допомагає нам наше моральне "я", наша моральність: вона саме й працює над зясованєм таких бажань, приємність від задовольненя яких неодмінно злучена з шкодою чи то для самої людини, чи для її сусіди, — і та шкода переважує втіху, яку одержує людина, вдовольняючи власне бажанє. Другими словами, — мораль працює над такими спонуканями, бажанями та пориванями, в яких користь одної людини неодмінно злучена з шкодою для неї або для другої, або й з шкодою для цілого гуртка других людей. То-б то мораль працює там, де йде суперечка між еґоїзмом та альтруїзмом.

Мораль виявляє свою діяльність завше там, де є суперечні мотиви.

З сього виходить, що моральність виявляєть ся й працює лиш там, де треба вибирати серед кількох мотивів, де всї мотиви вдовольнити не можна, а треба лиш дати перевагу одному, хоч се й пошкодить другим.

Наприклад, коли в мене є таке бажанє, задовольнивши яке, я матиму втіху, але разом з тим неодмінно зроблю шкоду другому, то тут то моральність і вирішує, чи буде мій вчинок правдивим, моральним при істнованю таких суперечних мотивів. Вона вибирає, показує, які мотиви вартнїщі, яким повинно дати перевагу; вона вказує, чи слїд загодити власне бажа-

нє, чи взяти на увагу користь других і не вдовольнити свого; се-б то санкціонує, чому в данім разї дати перевагу: еґоїзмови чи альтруїзмови.

Бажанє вбити людину взагалї вважаєть ся неморальним, ганебним. В наведенім-же вище прикладї вийшло навпаки. І от чому: — коли було не вбити, то, виходило, задовольнити лиш один мотив, мотив несвідомої традиції, що вбійство взагалї неморальність. Сим самим було-б зневажено другі, вартнїщі мотиви, які доводили, що все одно божевільному житє не вратувати, а до того ще є небезпека й себе і багато других загубити.

Бажанє бути жонатим теж цїлком наче-б то й моральне. Та коли двигаючим мотивом сього бажаня стає мотив одружитись на багатій, то се вже трохи обурює нас: ми знаємо, що в такім разї чоловік хоче покористуватись працею другого, хоче даремно скористуватись тими приємностями, які належать другому; хоче заграбувати собі те, за що той другий може здобути собі втїхи; хоче заграбувати частину тих радоіців, які належать другому, які той може здобути за свої скарби.

Та з сим ще можна помиритись, коли загарбане віддячуєть ся щирим коханєм. Коли-ж людина бере собі дружину і вважає неодмінною умовою сього користованя її працею; коли гарбанє до своїх рук чужих скарбів на утворенє власних особистих радощів стає метою одруженя, — то се вже не що инше, як грабіж, а грабіж — очевидна неморальність.

Отже знов кажемо, що морального присуду потребують лиш такі спонуканя, бажаня та пориваня, які мають в собі суперечні мотиви. Такі спонуканя, які виникають з мотивів разом і користних і шкідливих, де треба вибрати користні мотиви серед шкідливих і зважити добре і ті й другі, — такі тільки спонуканя потребують морального присуду.

Там же, де лиш один мотив, де инакше вчинити не можна, як тільки так, — та морального рішеня не буває. Не можна нїколи говорити і про моральінсть вчинків, зроблених з примусу, бо там не буває вільного міркованя над мотивами, а панує лиш один мотив — оборонити своє житє перед дужчою си-

лою. Там один мотив — всїми способами оборонити жите своє.

Все-ж треба додати, що і в таких випадках люди часто вимірюють, що дасть їм більше духовного задоволеня: чи знехтованя своїми моральними поглядами ради оборони житя, чи втрата житя за-для вдовольненя своєї власної моралї. Люди з високорозвиненою моралю ладнї скоріще втратити жите, ніж поступитись своєю моралю.

Морального рішенцю не буває ще й в тих випадках, які не мають великої ваги, або мають дуже незначну вагу. Напр., менї хочеть ся піти і до знайомих і в театр. Хоч я й вагаюсь, вибираючи, куди менї краще піти, але морального рішенцю тут немає, бо вдовольнене того чи иншого бажаня не має нї для мене, нї для других людей великої ваги.

Довідавши, що мораль виявляє свою дїяльність і складає присуд вчинкам лиш там, де є спонукане, бажане та пориване з суперечними мотивами, ми бачимо, що моральність неодмінно і завше потребує одні мотиви віддати на поталу другим: задовольняючи одні мотиви, вона неодмінно кривдить, приголомшує другі, — суперечні.

Ми вже знаємо, з чого складаєть ся мораль. Вона складаєть ся, як вище наведено, з морального почутя та морального розсуду. Знаємо й те, що часом складає моральний присуд спершу почуте, а потім розсуд по свойому його перемірковує; або спершу порішає розсуд і вже тягне за собою почуте; знаємо, що одні люди більше слухають почутя, а другі розсуду. Та що-ж краще вирішує, які мотиви повинно задовольняти, а які кидати на поталу? Що змогу правдивіще вибирати з цїлої низки вартніщі мотиви? Розсуд чи почуте? І котрого з них люди повиннї більше слухатись? Сього ми дізнаємось лиш тодї, коли, повернувши трохи назад, придивимось хоч подекуди до історії розвитку моральности; придивимось до того, як саме у людини народили ся й виросли почутя та розсуд моральности.

V.

БОРОТЬБА ЗА ІСТНОВАНЄ.

"Як би хліб та одежа,
Їв би козак лежа."
(Нар. пр.),

"Мусить чоловік одгризатись на всї боки".
(Нар. пр.).

"Хто ся боре, тому не горе."
(Нар. пр.).

"Природо люта, мачухо лукава,
Убійнице ненаситна, крівава,
За що тобі піснї од нас і слава?
Чого принаджуєш ти нас собою
І всіх на смерть затроюєш борбою,
Учителько ненависти й розбою?
Тобі піснї співати за всї муки,
За кров, за смерть, за окрики роспуки,
Подателько злодїйської науки?
За ту борбу, зажерту од дитини,
За всї затроєні житя хвилини
Прийми від мене гордий сміх і кпини!"
(Маковей.).

"Вірте у ґенїй народа,
В силу духовну його!
Вірте, що мати — природа
Виглядить сина свого..."
(Чернявський).

"Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика жук-хлїбоід та сарана" (нар. пр.).

Куди-б ми не кинули оком навколо себе, скрізь на світї побачимо боротьбу одного сотворіня з другим за власне істнованє. Кожда жива істота, починаючи з найменшої кузочки або комашки і кінчаючи людиною, бореть ся за своє право жити на світї: —

"Лев роздирає там вовка в куски,
Тут же вовк цапа скубе за виски,
Цап у городї капусту псує:
Всякий з другого бере за своє,
Всякий, хто вищий, то нижчого гне,
Дужий безсильного давить і жме,
Бідний богатого певний слуга,
Корчить ся, гнеть ся перед ним як дуга".
(Котляревський).

В світї той тілько й живе, хто має силу захистити себе від тих ворогів, що оточують його навкруги, або хто має розум

обдурити їх, або загодити. А ворогів сих у кождої істоти є сила. Є вони й поміж її ріднею й поміж чужинцями, серед живої й серед мертвої природи. Її ворогом може бути і ґрунт, і вода, і клїмат, і рослина, і всяка тварина. Боротьбу за істнованє або її слїди завше можна помітити на кождім кроці, треба лиш придивитись. Скрізь помітно, що дужчий ковта слабшого, аби непропасти з голоду, а слабший шукає ще слабшого, щоб себе підкрепити. Кожде з них тільки й дбає, щоб не попасти в лабети дужчого, та безпечнїще сховатись від нього, обдурити його. Гуляєте ви, напр., в лїсї — ви чуєте писк зайця в лисичиних лапах; бачите, як кібець клює пташку, клюйдерево дзьоба робаків. В поли гуляєте — ви бачите, як крет гризе кузку, лис ковраха і т. и. Гуляєте коло річки, — ви бачите, як рибалка ловить рибу, щука ковта дрібну рибку, рибка глита комашку і т. и. Скрізь помітно боротьбу за істнованє. Навіть в малесенькій крапелиночцї води через міркроскоп ви побачите, як одна істота ковта другу, в свою чергу йде на харч третій і т. д. Боротьба за житє є одна з необхідностей істнованя живих тварин, один з непорушних законів природи. Хто не бореть ся, той перестає жити. Але, спитаєте ви, коли ся боротьба така велика, коли так важко окремій істоті захистити своє житє, так важко себе вратувати, то яким же побитом живуть де-які, цілком безсилї, істоти, які на наш погляд не мають ніякої спроможности захиститись? Коли боротьба за істнованє так поширена, така жорстока і тяжка, то не тільки вони, але й весь їх рід через своє безсилє мусів би вже давно загинути в сій боротьбі, і на світї до нашого часу повинні були-б лишитись лиш дужі істоти, добре вимуштровані та пристосовані до боротьби за житє? Так воно й є. Хоч ми часом і зустрічаємо безсилі, беззахистні істоти, то се лиш нам так здаєть ся, що вони безсилї і беззахистні. Коли уважнїще до них придивимось, то неодмінно помітимо, що вони так чи инакше пристосовані до боротьби і мають чим оборонятись від ворогів. В порівнаню з своїми пра-прадідами, вони — велетнї, велетнї не розміром, а складом свого орґанїзму, своїми силами та пристосованєм до боротьби за істнованє.

Боротьба за істноване примушує живі істоти пристосовуватись до умов житя.

Коли порівняти перших мешканців землї з теперішними, то помітно досить велику ріжницю і в розмірі, і в будові тїла і в житю. Ріжниця ся стала ся завдяки тій же самій боротьбі за істноване, що викликає за собою проґрес, що примушує мешканців землї переміняти свій розмір і будову тїла і своє жите так, щоб краще боротись за своє істноване.

Напр., в давню давнину на світї була лиш вода й земля, нїчим невкриті. Живі істоти жили тодї в морі, де завдяки маленькому їх розміру, вода перекочувала їх з одного місця на друге. Ходити їм не треба було, і через те вони не мали ніг. З часом сї сотворіня гинули і вода викидала їхні малесенькі трупики на беріг. Там вони збирались значними купами й гнили. А гниючи складали з повітрєм та землею таку комбінацію елєментів, яка утворила рослину. Коли з'явилась на березї рослина, а в морі коло берегів живим тваринам уже стало тїсно, то вони мусїли перебратись на берег і харчуватись рослинами. Для сього стало вже потрібно й ніг. І вік за віком у де-яких тварин, що перебрались жити на берег, зявились ноги. Потім за-для захисту від ворогів де-які тварини почали рости розміром. І ми знаємо такі часи, коли земля була вкрита велетнями тварі. Потім велетні виродились хоч в менчу твар, та за те з якими небудь добре розвиненими орґанами тїла, що ставали за добре знарядє в боротьбі за істноване; напр., в одних повиростали міцні й здорові зуби; у других — швидкі ноги; у третих — роги; у четвертих — копита і т. и. Таке переєдначуванє в будові тїла та його розмірі залежало цїлком від житя, які примушували частїще користуватись яким небудь одним орґаном тїла.

Боротьба за істноване розвиває живу істоту.

Хто довго муштрує той самий орґан тїла, той робить його дуже міцним: се закон природи. Коли тварина живе там, де багато трави, де вона траву легше здобуває на харчі і через те більше нею харчуєть ся — там у неї й зуби стають широки-

ми, щоб добре було ту траву розтирати. Припустимо тепер, що на рід такої тварини напав другий, дужчий рід. Перша тварина мусить втікти на житє в друге місце. А там трави вже нема. От і треба їй харчуватись маленькими тваринами. Харчуючись же тварями, гризучи їх зубами, розриваючи їх на шматки, вона так вимуштровує свої зуби, що вони стають гострі, міцні й довгі.

Одним словом, боротьба за істнованє примушує всяку тварину вимуштровувати свої орґани боротьби і сим самим загартовує та пристосовує її до житя, до боротьби. Се загартовуванє та пристосовуванє і помагає родови, передаючи кождому поколїню нові засоби боротьби, не гинути а розвиватись.

Але рід, пристосовуючись до боротьби, мусить міняти форми своїх орґанів. Тому то молоді поколїня вже відріжняють ся від старих по формі. Перші мешканцї землї, навіть форми їх, давно вже зникли. Проте живі істоти на земли не загинули, бо на місце перших мешканців осїли їхнї нащадки, які хоч уже мало в чім тепер на них скидають ся, та зате значно краще провадять боротьбу за істнованє. Того то, хоч велику силу на світї всяких комах знищує птаство, та рід комах все таки не гине зовсїм, бо комахи, хоч і здають ся беззахистними, та справдї так ловко пристосовані до житя, що велика сила їх вміє оборонити себе від ворогів, а, опріч того, уміє ще й виплодити й виховати своє поколїнє. Ми-ж знаємо, що лиш "де звірю живеть ся, там він і ведеть ся".

От через що роди живих істот рідко гинуть. Гинуть лиш окремі особи, гинуть навіть масами, алеж рід, завдяки гіркому досвіду, загартовуєть ся в боротьбі і шукає нову зброю за для неї, пристосовуєть ся до умов боротьби, перероджуєть ся в дужчий і міцнїщий. Його, по приказцї, "ґартує біда, як залїзо вода", а "давні пригоди боронять від шкоди." Правда, буває й так, що цїлі роди гинуть, та такі подїї трафляють ся рідко і випадково. Тому то й приказка склалась: "цїлому роду нема переводу".

Інстинкт самоощадности.

Боротись за своє істноване примушує кожду істоту перш за все прирожденне несвідоме жадане прожити як мога довше, як найдовше приховати свої житєві сили та протягти своє істноване. Се жадане приощадити себе на довше зветь ся інстинктом самоощадности. Він не тілько примушує жити й боротись, а ще й помагає в боротьбі за істноване, помагає несвідомо уникати шкідливих умов житя та передчувати, де чигають на істоту вороги, ворожі умови; він помагає вибирати кращі умови житя.

Інстинкт росплоджуваня.

Так як би там не було, а одного інстинкту самоощадности мало для того, щоб затримати в світі довго живу істоту. Кожда істота, як би се не обороняла, як би не ощажувала свої сили на довше, все таки мусить померти, бо "смерти не одперти". Нема на світі жадного живого сотворіня, яке-б вічно жило: "як не живеш, а труни не минеш". Таким чином, можна було-б сподіватись, що в якийсь час все живе на світі вимерло-б, і світ лишив ся-б без жадного живого сотворіня. Щоб сього не стало ся, інстинкт самоощадности не задовольняєть ся тим, що примушує істоту боронити особисте житє, а ще й примушує її подбать про те, щоб істноване її протягло ся найдовше, як і в тій самій орґанічній формі, не в однім тілї, то хоч в схожих, близьких та рідних їй формах. За для сього інстинкт самоощадности викликає за собою в істоті другий інстинкт, інстинкт росплоджуваня. Викликає його в тій цїли, що "хоч не буде нас, то будуть инші по нас". А сей вже інстинкт не дає істоті пропасти без слїду, щезнути з світу. Він примушує плодить на світ дїтей, надавати їм в спадщину риси свого власного орґанїзму, своєї вдачі і, померши тїлом, все таки жити своєю формою, конструкцією, духом в своїх поколїнях. Природа робить істоту невмирущою, — невмирущою не як окрему особу, а мовляв Бюхнер, як той внесок, який вона, як особа, внесла в цїле, в світ. То-б то природа робить істоту невмирущою через її дїла, наслїдки яких зостають ся в світї. Кожда істота свої користні, а часом і некористні культурні здобутки,

особливо ті, виплекані нею, здобутки, які помагають їй боротись за істноване, передає в спадщину своїм нащадкам. А кожде нове поколїнє, здобувши в спадщину прирождені засоби боротьби за істноване, лїпше вже бореть ся за власне житє і має спроможність вишукати ще й нові які небудь засоби боротьби тай передати їх в спадщину своїм вже нащадкам і т. д. Передаванє в спадщину культурних здобутків та уміня боротись сприяє ширеню поколїня всякої істоти. Тим-то вона, як рід, не тілько не щезає з світу, а ще більше розповсюджуєть ся та розвиваєть ся.

Але для згаданого росповсюджуваня та розвитку мало ще інстинктів самоощадности та росплоджуваня. Скажемо, який небудь рід і добре росплодив ся, та, зважаючи на те, що істоти сплодять ся нікчемними, негідними до житя, до боротьби за істноване, їх ще в дитинстві, не давши вирости, зміцнїти та знов росплодитись, до щенту винищать вороги. От рід істот і пропаде. Уникнути сього можна лиш тодї, коли хтось буде доглядати молоде поколїнє, поки воно набереть ся сили та зміцнїє так, щоб само мало силу боронити себе, боротись з ворогами за своє житє. Цїлком зрозуміло, що так доглядати, так виховувати молоде поколїнє мають спромогу лиш матері та ще часом баби, бо вони перше всїх бачать зявленє молодої істоти на світ Божий і мають спромогу з першого-ж часу молодого істнованя доглянути за ним, захистити його від ворогів тай призвичаїти до житьової боротьби.

Інстинкт коханя в дїтях.

Алеж не всяка мати захотїла-б турбоватись про своїх дїтей, боротись з ворогами не лиш за себе, а ще й за них. Через те прирождені інстинкти самоощадности та роспложуваня викликають у істоти ще й третий інстинкт, — інстинкт коханя в нащадках, коханя в дїтях. Інстинкт сей особливо відомий у нас під назвою материнського коханя. Він то й примушує матерів та батьків доглядати за дїтьми, захищати та боронити їх від всякого лиха. Він то й призводить до того, що "коли дїти плачуть, то в матері серце болить", і вона не може кинути їх без догляду. Разом з інстинктом росплоджуваня, серед

живих істот неодмінно повинно розвиватись кохане в нащадках, особливо материнське кохане, бо, починаючи з відомого щебля розвитку, без сього засобу неможливо забезпечити ощадність та істноване роду.

VI.

КОХАНЄ В ДІТЯХ — ПЕРШИЙ ПОМІЧНИК В БОРОТЬБІ ЗА ЖИТЄ ТА КУЛЬТУРУ.

”Люблю я діточок маленьких
У перші роки жизні їх,
Коли на губках червоненьких
Привітно сяє любий сміх,
Та ллєть ся ангельская мова
Без кривди, хитрощів, брехні,

І од того святого слова
Чудне щось дієть ся в мені.
Та мова серце оживляє,
Його чимсь любим напува,
З душею тихо розмовляє
І в ній картину роскрива...“
(Конопенко).

”Буде в тебе хатина веселая,
В ній дружина нового житя,
І, мов квітка хорошая, пишная,
Усьміхнеть ся до тебе дитя.
З губенят його слово нечуване,
Слово перше до тебе злетить,
Привіта воно душу теплесенько
І серденько твоє обновить.

Стрепенеть ся воно, мов та рибонька,
Твій видочок, як мак, розцвіте...
А якеж теє слово нечуване?
”Мамо“ — слово те перше святе.
Не сумуй же, коханая дівчино,
Не тумань і видочка свого!
Тебе кличе житє невмірущеє,
Щоб продовжати далї його“.
(Конопенко).

Одна порода риби не доглядає свою кашку, а друга — доглядає.

Як ми придивимось до житя риби, то побачимо, що в деякої породи з 600,000 зерен кашки виживає та істнує на користь продовженя роду лиш 1 або 2 рибинки, а решта великою масою гине в боротьбі за істноване. Так мало виживає риби у сієї породи лиш того, що вона а ні трохи не дбає про свою кашку, про своє насїнє, і кашка гине, не встигаючи набратись сили, розвинутись в таку істоту яка-б виставила проти ворогів хоч маленький опір.

Цілком инше з'явище помічаємо ми в житю риби колючки (gasterosteus aculatus pyngitius). “В часи жируваня, — каже про неї Кінеган, — самець набирає яскравого кольору і стає дуже войовничим. Колючки на його спині часто йдуть в діло проти ворогів, самців — супротивників, коли вони до нього наближають ся. Він починає збирати шматочки рослин, со-

лому, гилячки й листє, потім хвостом своїм розкладає се все кільцем в 1 д. діяметру, часто накладаючи зверху піску та дрібненьких камінчиків, коли течія води дуже сильна. Так він будує гнїздо, зліплюючи свій матеріял слизотою, яку стирає з свого черевця. Після 6-ти годин праці він іде шукати самицю і стає до бою зо всяким самцем, який втручаєть ся в сю справу. Потім примушує самицю влїзти в гнїздо і не пускає її звідти до того часу, поки вона не натре кашки. Тай на сім справа ще не кінчаєть ся. Днів 10—30, залежно від тепла, він стереже кашку від всяких ворогів, які наближають ся до гнїзда. Часто навіть дужчий ворог мусить тїкати, коли самець шпигоне його колючками в око. Навіть вже виведеть ся молоденька рибка, а він все таки не кидає її на одчай, а доглядає до того часу, поки вона сама від нього не розбіжить ся".

"Хто дбає, той має" (нар. пр.).

І праця його марно не гине. Тодї як у иншої риби, що натирає кашку сотнями тисяч, виживає лиш 1—2 рибинки, колючка натирає всього 20—90 зерен кашки, а все таки багато авторітетів запевняють, що вона найчисленнїща зо всїх европейських риб.

Таким чином у риби колючки ми бачимо виставлене проти ворога та ворожих умов опікуванє батьків про своїх дїтей. Такого опікуваня вимагає від них інстинкт коханя в дїтях. Хоч се ще коханє несвідоме, інстинктивне, а все таки воно має великий і добрий вплив на розвиток і збільшенє нащадків. Завдяки сьому коханю в дїтях, замість ще цїлком беззахистної молоді, поки вона зміцнїє, до боротьби за її істнованє стають дужчі за неї батьки та матері.

Через те й риба колючка нарештї, хоч менче натирає кашки, а все таки більше лишає по собі нащадків, нїж та порода риби, в якої кожда окрема істота з перших же часів істнованя облишена сама на себе, в якої нема такого коханя в дїтях, що примусило-б дужчих батьків та матерів стати до помочі безсилим, беззахистним дїтям.

Риба, яка не доглядає кашки, більше її натирає.

Деякі вчені достежили, що риба, в якої непомітно нїякої

турботи про дітей, натирає 1,040,000*) зерен кашки; риба, що мостить гнїзда — 10,000; та, що виявляє свої турботи иншими засобами, напр. носить кашку в мішечках, або в ротї — 1,000; а в якої виношуванє кашки скидаєть ся на вагітність, — тільки 56.

Виходить, що більше всього натирає кашки та порода, яка не має ніякого коханя в дїтях. Вона не дбає про них і доводить сим до того, що нащадки вже на перших кроках істнованя гинуть значно більшими масами, нїж у тієї породи, яка кохаєть ся в дїтях і опікуєть ся про них.

В якої риби менче плодить ся, в тієї більше виживає поколїня.

Нема тут нїчого й дивного: щоб захиститись в боротьбі за істнованє, треба добре пристосуватись до умов житя, треба навчитись боротись, треба більше набратись сили, розвинутись. А чи мають же спромогу розвинутись ті 1,040,000 зерен кашки, яких кинуто без всякого догляду, без всякого захисту? Ніколи в світї! Вороги, ворожі умови житя знищать велику силу їх ранїш, нїж вони хоч трохи в палки вбють ся.

А от кашка тієї породи, що дбає про своїх нащадків, має змогу розвинутись, а молоді рибинки мають змогу вирости: з замолоду вони своєї сили не витрачають на боротьбу, бо за них батьки борють ся, а приховують свою силу на далї. Під батьківським доглядом вони послїдовно привчають ся до боротьби за істнованє і, не надриваючи по-над міру сили, правдиво розвивають ся та міцніють. Виходить, як у приказцї: "дитина гуляє, силку збирає". Наслїдком сього й буває те, що більшість із таких молодих істот доживає до того віку, в якім уже й облишені сами на себе вони не тільки добре обороняють ся від ворогів, а ще мають змогу витрачати на свою культуру частину тих сил, які приховано з-замолоду. Тай в житю у них, завдяки їхній умілости, не вся сила йде на боротьбу. і тут від боротьби зостає ся лишок сили, який повертаєть ся на розвиток культури. Розвиток же культури ще більше

*) Числові відомости взято з працї Сутерланда "Происхожденіе и развитіе нравственнаго инстинкта."

помагає в боротьбі за істнованє, помагає не тілько окремій істоті, а і всьому родови.

Батьки та матері тієї породи риби, яка дбає про добробут дітей, через клопоти та турботи за ними не мають спромоги плодить їх великою масою, бо не стає в них ні сили ні часу за всіх поклопотатись, всіх захистити та ще й нових наплодити. Дбанє про добробут дітей відбирає у батьків частину тієї сили, тієї енерґії, яку вони мали-б покласти на росплоджуванє дітей. Того то й самий акт плодженя у риби, яка має інстинкт коханя в дітях, відбуваєть ся не в великому числї. Виживає-ж з того числа більше, ніж у риби без коханя, і рід такої риби не тілько не гине, а навпаки, скорше ширить ся, ніж рід тієї риби, яка не має інстинкта коханя в нітях. Риба-ж без коханя в дітях, щоб зберегти свій рід, повинна плодити, як мож найбільше. Але сей засіб їй не завше помагає. Рід її часом хоч і не гине, то за те й не розвиваєть ся. От і виходить, що "густо та пусто, а рідко та мітко".

Се все запевнює нас, що інстинкт коханя в дітях є виявленє волї природи, яка невсипуще дбає про збереженя та культивованя живих істот всякого роду — плоду; словом, інстинктом коханя "дітям Бог подушки стелить".

"І вовк свої вовченята любить" (нар. пр.).

Інстинкт коханя в дітях неоднаково виявляєть ся у всіх живих істот. Один рід тварей більше кохає своїх дітей, більше дбає про них, а другий менче. Наслїдком сього стає те, що рід тварин, які дужче кохають ся в дітях, скоріще посуваєть ся вперед шляхом культури, стає на вищий культурний щебель і по будові тїла, і по характеру і по способах житя.

От погляньмо на приклади, які свідчать самі за себе.

Кохане в дітях у черепахи.

У черепахи інстинкт коханя в дітях виявляєть ся так: "о півночі самиця обережно вилазить на берег моря або річки, загортає свії яйця в пісок на глибину до трох футів і вертаєть ся в воду. Трох-футова глибина не дає спромоги поживитись ними всякому звірю, що вештаєть ся по березї. Соняшне-ж

промінє добре нагріває пісок і на такій глибині, яйця розвивають ся. Черепашенята, як тільки вилуплять ся з яєць, завжди інстинктивно вибирають до води найближчу стежку. Звичайно, ся стежка завше повна всяких ворогів: птаства, звірів, аліґаторів, бо вони теж інстинктивно чують здобич і стережуть її. Тут то й гине велика сила черепашенят. Зате вже, як вони підростуть і шкаралупа їхня зміцніє, тоді вони не боять ся ворогів і живуть дуже довго".

Вчені вирахували, що кожда черепаха щорічно кладе 112 яєць, і коли припустити, що з 1,000 яєць виросте хоч одна черепаха, то й тоді рід черепахи не загине.

Кохане в дітях у крокодиля.

У крокодилів кохане в дітях помітно виразніще. Після того як самиця покладе яйця в пісок, вона ввесь час, доки вони не вилуплять ся, плаває поблизу і захищає їх від ворогів. Де хто, навіть, каже, що вона помагає молоденьким крокодиленятам розбивати шкаралупу яєць та вилазити з неї. А як вони вилуплять ся, то сама бере їх у воду і де-який час плаває вкупі з ними.

Кохане в дітях у птах.

Птаство ще більше кохаєть ся в дітях. Струс (Struthio camelus), напр. копає за-для яєць ямку, і коли самиця знесеть ся, то він, як дужчий, сідає їх висиджувати. У де-яких птах сидять на яйцях навпереміну і самець і самиця, в инших же сама самиця, а самець лиш дбає про їжу для неї. Де-який птах копає на гніздо лиш ямку, другий — вистеляє її ще й травою, або пухом, а третий — неодмінно мостить гніздо десь в горі, чи на дереві, чи то на скелї, аби вороги не достали.

"А чаєчка вєть ся, об дорогу бєть ся, до дороги припадає,
дїток доглядає" (нар. пісня).

Учений Одюбон переказує, що раз він дуже здивував ся, побачивши в однім місци, що чайки однієї породи поробили трохи гнїзд прямо на березї, на землї, а більше — помостили їх на дереві. Рибалки йому пояснили, що ранїш всї чайки мо-

стили гнїзда прямо на березї, а як рибалки щорічно стали забирати яйця, то чайки почали мостити свої гнїзда на деревї. Сей випадок яскраво показує, як то інстинкт кохання в дїтях примушує навіть нерозумну твар уникати умов, ворожих для вихованя нащадків.

Кохане в дїтях у молокоссучої тварі.

Нема чого й казати про те, як широко розвинено кохане в дїтях у молокоссучої тварі; всякий сам вже в сьому добре пересвідчить ся, приглядаючись до житя домашної тварі.

Учений Ренгер переказує, що бачив, як одна американська малпа пильно одганяла мух, що не давали спокою її дитинї. А Дювасель переказує, що бачив, як малпа з породи Hulobatus мила у річцї мордочки своїх дїтей. Самицї де-яких пород малп, що жили в неволї у Брема в північній Америцї, так сумували за своїми дїтьми, що з горя вмирали. Сироток малпочок всиновляли другі малпи, самицї або й самцї і пильно доглядали їх. У однїєї самицї павіяна було таке добре серце, що вона не тільки всиновляла малп другої породи, а навіть крала молодих цуценят та кошенят і завше з ними возила ся. Але в сеї малпи кохане не доходило до того, щоб дїлитись стравою з своїми дїтьми, і сей факт зробив на Брема велике вражінє, бо його малпи завше дїлились всїм з своїми дїтьми.

Плодить ся менче — культурність вище; плодить ся більше — розвиток нижче.

Коли ми порівнаємо, скілько плодить риба, гадина, птах та молокосуща твар, то помітимо, що той кляс тварин, який більше кохаєть ся в дїтях, плодить їх менче, але культурний поступ його кращий, ніж у других. Теж саме помітимо ми, коли порівнаєм окремі породи кождого клясу, роду і т. и. Та істота, порода, чи кляс, що більше кохаєть ся в дїтях, менче їх плодить, та за те розвиваєть ся краще і через те стоїть на вищім щебли культури.

Переконатись в сім легко, переглянувши ще відомости, які дає нам проф. Сутерланд, а відомости сї такі: —

Назва кляси тварі.	НАЗВА ПОРОДИ	Яке кохання в дітях у породи порівнюючи з другими порода-ми кляси.	Число виплоду породи в один рік.	Як кохаєть ся весь кляс в дітях.	Середнє число плоду за рік у двох крайних пород кляси.	Ступінь культурности.
Риба	З твердою лускою	Найменче	6,000,000	Майже не	3,000,013	I.
	Шпичак (осетер).	Найбільше.	26	кохаєть ся.		Найнижчий
Гад	Морська черепаха	Найменче	112	Подекуди видко кохане.	64,5	II.
	Ящірка	Найбільше.	17			Нижчий.
Птах	Струс	Найменче	12	Кохаєть ся	7,5	III.
	Хижий птах	Найбільше.	2,5	досить.		Середний.
Молоко-	Комахоїдні	Найменче	11.4	Кохаєть ся	6,2	IV.
ссущі.	Четвероруки	Найбільше.	2	дуже.		Вищий.
Людина		Найбільше. ніж у якої тварі.	0,5	Найбільше кохаєть ся	0,5	V. Найвищий.

Порівнавши породи всіх клясів, що найбільше плодять, а потім ті, що найменче, — ми все таки будемо мати один ряд: риба, гад, птах, молокосущі і нарешті людина.

З наведеного взірця нам виразно видко, як кохане в дітях відбиваєть ся на числї плоду та на його культурнім поступі.

Кохане в дітях у людини.

Кохане в дітях у людини значно більше, ніж у якої-б то не було тварі. Отже воно не завше і не скрізь було й є однакове. Були такі часи, коли кохане в дітях у людей нічим не відріжнялось від тварячого; тай тепер ще у дикунів кохане в дітях подекуди дуже мале. Залежно від коханя в дітях і культурний поступ людей не однаковий, бо як у тварі, так і у людини кохане в дітях відбиваєть ся на культурнім поступі. Там, де коханя в дітях немає, або воно дуже мале: де

діти виростають без догляду, не призвичаєними з малку до боротьби за істноване; де діти лиш власним досвідом навчають ся боротись з житєм і на се витрачають змалку всї свої сили, не ощаджуючи їх надалі — там людність не має спромоги розвиватись, бо завше всї сини витрачають ся на боротьбу за істноване. Де немає вихованя людей, — там немає у них прихованої змалку сили й хисту боротись з житєм. Через те не мають вони й вільного часу подумать про своє становище. Невмінє захистить себе на довгий час примушує їх кожду хвилинку витрачати свою силу лиш на сучасну боротьбу за житє. На культурний поступ сили в них не вистарчає вже, і культурність їх не висока. Там же, де батьки доглядають дітей змалку, захищають їх, привчають до боротьби, там діти замолоду набирають сили та досвіду, виробляють хист і в житю легше тай скорше поборюють ворога. Крім того, вони навчають ся не всю силу витрачати на боротьбу, а частину її покладають на свій культурний поступ. І хоч плодить ся їх мало, але рід їх ширшає і поступає вперед по шляху культури.

Що зберігають свій рід більшим приплодом люди некультурні, видно з сього порівнаня, яке наводить Сутерланд: — французька жінка в середньому числї за все своє житє плодить — 3,42 дітей, італїйка — 5,15, дикунка з Індостану — 8, а дикунка з Австралії аж 10.

Бебель же подає відомости, що чим далї, тим народженє у людей менчає. Се доводить нам, що люди культурніщі менше плодять дітей, або правдивіще навпаки: чим менше плодять, тим стають культурніщі.

У Франції.

в 1801	році	на	1,000	душ	мешканців	вродилось	 333
„ 1821	„	„	„	„	„	„	 307
„ 1831	„	„	„	„	„	„	 303
„ 1841	„	„	„	„	„	„	 282
„ 1851	„	„	„	„	„	„	 270
„ 1856	„	„	„	„	„	„	 261
„ 1868	„	„	„	„	„	„	 269
„ 1886	„	„	„	„	„	„	 230
„ 1890	„	„	„	„	„	„	 219

В Німеччинї (Ґерманії).

в 1869	році	на	1,000	душ	мешканців	вродилось	406
" 1880	"	"	"	"	"	"	391
" 1890	"	"	"	"	"	"	370
" 1899	"	"	"	"	"	"	371

На 10,000 душ вродило ся в 1876 році і в 1893 році: —

	1876	1893
В Анґлії	36,3	30,8
Шотландії	35	32
Ірляндії	26,4	23
Спільному королївстві	34,8	30,8
Італії	39,2	36,6
Швеції	30,8	27
Австрії	40	36,2
Венґрії	45,8	42,5
Бельґії	33,2	29,5
Швайцарії	32,8	28,5
Нідерляндах	37,1	33,8
Ґерманії	40,9	36,7

Вплив коханя в дітях на людське поведенє.

Відсутність коханя в дітях перше всього відбиваєть ся на відносинах проміж людьми. Коли люди не мають ніякого коханя до дітей, то непривітно ставлять ся й одно до другого. Ми знаємо, наприклад, що в старовину люди були жорстокими, нелюдами, та такі й тепер ще є дикуни. Жили люди в старовину, як звірі. Кожде жило окремим житєм і дбало лиш про себе. Один тільки інстинкт продовженя роду вязав людей до спілки, і то вязав він лиш чоловіків з жінками і тілько на ту хвилину, поки задовольняло ся вимаганє інстинкту. Задовольнивши інстинкт, люди росходились. Тоді чоловік не мав своєї жінки, а жінка не мала свого чоловіка. Кожен чоловік задовольняв інстинкт росплоджуваня з першою жінкою, яка трафляла ся під рукою. Так само робили й жінки. Вчені люди кажуть, що "на нижшому щебли дикунства всяка жінка належала всякому чоловікови і всякий чоловік належав всякій жінцї. При таких зносинах панувало загальне змішуванє крови (Promiscuitas). Всї чоловіки жили з багатьома жінками, а всї жінки з багатьома чо-

ловіками. Істнувала загальна чоловічо — жіноча спільність, а разом з нею і спільність дітей". Батьки тоді не знали своїх дітей, то певна річ, що вони й не дбали про них: "у бика голова не боліла, коли корова теля родила". Тай для матері тоді діти були лиш тягарем ("нелюба дитина всюди не заваді"), або елементом, який завше можна здобути, або який лиш перешкоджав їм в полових зносинах з чоловіком. Тому певно що й матері тоді мало про них дбали і діти мусіли рости як буряк, без жадного догляду.

Звичай полових зносин, що тоді панував, зветь ся тепер комунальним, або спілковий шлюбом. Про одношлюбство — (коли один чоловік має одну жінку) тоді не було й гадки. Як легко зходились, так і росходились. Про дітей не дбали, бо їх плодило ся богато і вони були батькові та матері тілько зайвим тягарем. Через те батьки й не зважали на них: виростуть — добре, не виростуть — другі будуть. Все се дуже шкодило вихованю та розвитку людности. Хоч плодило ся богато, але виростало, тай то лиш дивом, дуже мало: ¾ нащадків, як не більше, вмирало в дитячім віку.

Такі умови нарешті довели-б весь людський рід до загибелї, як би природа не подбала і не відживила в людях той самий інстинкт коханя в дітях, яким обдарувала вона тварей. Люди, навчені гіркою спробою, почали кохати своїх дітей, а разом з тим і дбати про них, дбати про кращу долю їм. Правда, перша турбота про долю дітей, а через те й про добробут роду, виявляла ся майже несвідомо, інстинктивно, так, як і саме кохане в дітях. Та наслїдки сього все-ж були дуже користні. Від коханя в дітях полові зносини набрали ся певного й міцнїщого складу: виникла, як побачимо далї, ідея одношлюбна, полового здержуваня і т. и. Се все довело до того, що люди почали купчитись в семї, а в семях відносини стали ще кращими, людяними. Люди почали більше кохати, поважати своїх родичів, за родичами сусїдів, а за сусїдами й земляків. Настало більше любови до людини взагалї, а з нею настало й більше поваги до людини; житю окремої людини почали надавати більше ваги.

Юлій Ліперт каже: — “почутє материнського коханя стає першим ангелом-оборонцем дитини, і в скорім часї після того, як люди впевнили ся, що материне кохане найкраще сприяє ширеню та поступу роду, виникає й міцніє примусовий звичай боронити житя дитини тим, щоб на користь її добробуту зрікалась де-яких своїх втїх мати. Звичай сей вимагає, щоб в тай час (кілька літ), поки дитина ссе материне молоко, друга не плодилась. Багацько мандрівників не без здивованя знаходили (й тепер ще) у диких людей закон, який примушує матерів на ввесь довгий час (4—5 літ), поки дитина ссе, припиняти всякі полові зносини. Закон сей вважаєть ся святим. Хто його не послуха, того сумлїнє мучить так само, як за вбійство. А до того, родичі дитини мусять помститись кровю на винуватцеви”.

В східній Африцї біда тій матері, у якої дитина помре, поки її одлучить. Люди не співчувають горю матері, а гордують нею як останною і навіть ганебно карають її.

Інстинкт коханя в дїтях примушує людей складати такі закони для свого житя і так жити, щоб своїм житєм та своїм поведенєм не шкодити тому молодому поколїню, яке підростає. Сей інстинкт примушує людей помагати своєму поколїню рости, набиратись сили, і сим самим зміцнювати свій рід.

Кохане в дїтях примушує людей дбати про те, щоб поколїнє їх, яке має продовжувати рід, ставало міцним і розумнїщим в боротьбі за істноване.

Правда, в історії інстинкт коханя довго ще не перешкаджав батькам в де-яких країнах примушувати дїтей змалечку тяжко працювати і сим знесилювать себе, а в других країнах не перешкоджав батькам навіть вбивати своїх кволих новонарождених дїтей. Та все таки, за довший час істнованя, кохане в дїтях так зміцнило і розвинулось, що примусило батьків не тілько дарувати житє своїм кволим дїтям, а й полекшити працю здоровим, даруючи їм спромогу в молоді літа “гуляти та силку збирати” для будучини. А з того часу, як кохане в дїтях так зміцнїло, що люди почали систематично дбати про добру долю дїтей, культурний поступ людей жваво пішов уперед. Отже бачимо, що і в житю людини, як і в житю

тварей, де кохане в дітях не буває, де немає у батька-матері спромоги чи охоти потурбоватись про своїх нащадків, там — росплоджуване більше, а культурність менча, а де люди більше дбають про долю дітей, там плодить ся їх менче, та за те культурність їх вища.

Вплив коханя в дітях на полові зносини.

Родови користніще, як родить ся менче, бо тоді діти здоровіщі, поколїнє міцніще. Число-ж нарожденців з фізичного боку, між иншим, залежить від того, в які літа жінка починає полові зносини. Чим пізніще, тим менче зродить, але з нарожденних більше виживе, бо від спілої міцної істоти і плодить ся міцне, а від недорослої, кволої — кволе, тай змужніла мати вміє краще походити коло дитини, ніж недоросла. Одним словом, "від доброго коріня добрі й окоренки", а "від дурної матері — дурні діти". Вчені вирахували, що коли дівчина починає родити в 17 літ, то приведе в середньому числї за все своє житє 9 дітей, коли в 22 роки — то 7, 5; коли в 27 — то шестеро, а коли в 35, то 4,5. Зрозуміло, що чим менче дітей, тим краще можна їх виховати і фізично й психічно. Менче дітей приводять ті, що не занадто рано гублять свій "вінок": отже, щоб менче родило ся, люди в інтересах зміцненя роду мусїли прищепити звичай здержувать свою полову жадобу та найдовше шанувати свою неблазність.

Пошана до неблазности виникла лиш завдяки коханю в дітях. Як би батьки та матері не любили своїх дітей, то ніщо инше не примусило-б їх дбати про долю дітей, не примусило-б під час вагітности та перших днів житя дітей утримуватись від полового акту, який дає богато втїхи батькам. Лиш коханя в дітях примусило людей нехтувати частиною задоволеня полових поривань на користь своєму поколїню. Здержуючи-ж свою жадобу і помічаючи, як се гарно відбиваєть ся на здоровлю поколїня, люди впевнились, що неблазність дуже добре помагає зміцнити поколїнє та розвинути рід. І стали люди поважати таку неблазну вдачу та шанувати її, як на собі, так і на других людях.

Зі всього наведеного ми й пересвідчуємось, що інстинкт коханя в дітях є перший з тих факторів, які ведуть все живе, в тім числї і рід людський, до його добробуту, а окрему людину до щастя, бо сей інстинкт примушує кожду людину подбати про впорядковане житя своїх дітей і свого власного, а сим самим веде людину до розвитку.

“Рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити” (нар. пр.).

Частенько в житю трафляєть ся нам бачити, як сей інстинкт примушує людей думати та працювати. “Як би не діти, — часто кажуть люде, — то спав би аж тріщало, а так треба ще трохи попрацювати, помізкувати, як його в світї Божому прожити!” Праця-ж та мірколваня й ведуть людей до розвитку, посувають їх у перед по шляху культури.

”Хоч у недолї й нещастю звікуєм,
Долю онукам дамо!
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борнї живемо!“

(Грінченко).

VII.

КОХАНЄ СЕРЕД ПОДРУЖА — ДРУГИЙ ПОМІЧНИК В БОРОТЬБІ ЗА ЖИТЄ ТА КУЛЬТУРУ.

Бачу: суне мій прабатько
Крізь гущавину лїсну,
Оленя несе до дому,
Піт із його аж тече:
Сонце вже у праліс тоне,
Та скажено ще пече.
Скинув добич при печері,
Кличе жінку із нори:
”Дай же їсти що печене,
А звірюку забери!“
А праматн тихо каже:
— ”Я сьогоднї не пекла;
Є сиреньке мясо добре, —
Подивись, я принесла...“
А прабатько як не крикне:
”Чом же стерва не спечеш?
Геть менї з печері, бабо,
Бо убю, як не втечеш!
Я тягав ся лїсами,
Змарнував житє своє,
А вона сирого мяса
На вечерю подає!“
Налякала ся праматн,
Каже: ”Та огонь погас!
Що я палїчна натерлась, —
Не затлїлось анї раз!“
Він вхопив ножа з кременю:
”Геть з очей менї, стара!“
Витяв з оленя пів-шинки,
Їсть, сердега, хоч сира.
Затулила жінка очи,
Сльози каплють з-під долонь:
— ”Все що-дня печи печеню,
А так тяжко про огонь!“

(Маковей).

”Ой, там є могила, — над нею високий
Із мармура хрест під зеленим вінком,
А в темній оселї, в могилї глибокій

Дружина довічним покоїть ся сном...
... Святіщ і дорожче стає мені прах.
Молю ся, а сльози все ллють ся невпинно...
Чи бачиш, голубко, чи чуєш ти їх?
Чи бачиш, чи чуєш ти, мамо, дружино,
Мій плач і риданя сиріток твоїх?
Поблекнула рано ти, любий мій квіте,
Іще ж не настало і літо твоє...
Без рідної неньки остали ся діти,
З тобою погибло все щастє моє...
Прощай же, дружино, до стрічі з тобою
Там в иншому мирі, де горя не знать,
Де Бог награждає страдальників вдвоє
Де радощі світлї — свята благодать!
Там зійдемось знову з тобою, о Доро,
Там знов своє серце тобі я оддам.
Не буде там сліз, ні розлуки, нї горя, —
А в вічному щастю ми житимем там...“

(Білиловський).

”Усякої твари по-парі“.

“Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона”.

Сутерланд каже: — “як би мати не кохала своїх дітей, як би батько про них не дбав, та коли-б вони сами (батько та мати) не були звязані коханєм, коли-б за браком коханя між ними не було гармонічного співробітництва, то сїмя розсипалась би під впливом ворогуючих сил... Не можна уявити, щоб найкращий догляд за дітьми був у тій семї, де батько та мати не кохають одно одного, або де натури їх не мають нічого спільного.”

І се правда.

Та тварина, батько та мати якої ворогують між собою, має від них менче догляду, ніж та, якої батько — мати звязані коханєм. Тварина, якої батько й мати ворогують між собою, часто підлягає нещасливим випадкам, небезпечностям, бо менче захищена від ворогів, а через те й скорше гине в боротьбі за істнованє. Твар же, якої батько — мати звязані коханєм, користуєть ся їхнїм пильнїщим доглядом, а через те й має спроможність вийти переможцем в боротьбі за істнованє, — більше має шансів на виживаня для скоріщого поширюваня роду.

Виходить, що й коханє серед подружа веде до тої-ж мети, до якої веде коханє в дітях, то-б то до поліпшеня долї поколї-

ня, до збереженя та культурного поступу роду: чим воно дужче, тим краще всяке живе створінє розвиваєть ся, а чим слабше, — тим нижче його розвиток.

Кохане серед подружа у тварі.

Коханя серед подружа майже нема, наприклад, у риби та гадини, хоч у книгах є записано, буцїм то "бачили рибу самця, яка три днї плавала коло того місця, де за кілька день перед тим було вбито її дружину". І се створінє стоїть на низькім щеблї орґанічного розвитку. Молокосуща твар та птаство стоять значно вище його, бо в них помітно досить розвинене кохане серед подружа.

Брем, напр., каже, що їжака, який взагалї не дуже кохаєть ся в товаристві, часто можна побачити в-двох з дружиною.

Богато є самців, що зовсїв не покидають своєї дружини нї в який час року. Лїтними часами рідко можна здибати іхневмона на одинцї; завше він ходить з дружиною та дїтьми.

Взагалї богато твари живе навіть тодї в парі, коли вже дїти не тільки повиростали, а й розбіглись.

Особливе кохане серед подружа помічаєть ся у деяких пород малп та серед птаства. Народна приказка, напр., каже: "жадна пташка без товариша в лїсї не пробуває".

Брем-же розповідає про такий цікавий випадок: "раз, бажаючи впевнитись в тім, скілько важить жовтогрудий медосос, я піймав одного, обережно звязав ніжки ниткою і поклав на терези; але пташка вирвалась, в одну мить вилетїла через відчинене вікно тай сховалась в купі кипарисів. Як тільки вона вперше зацьвірінькала, зараз, же до неї підлетів її товариш. І приємно-жалісно було бачити ту турботу, з якою маленька істота дивилась на сутужне становище своєї дружини... Опинившись в безпечнім містї, вони обоє почали дзьобати нитку, що випадково зачепилась за гилячку... Через 1½ години вони з успіхом скінчили працю і з веселим цьвірінькане́м полетїли далї".

В другім місцї Брем каже, що коноплянка, коли застрілять її дружину, дуже сумує, а де-які птахи з породи клюй-дерева (picus) навіть здихають після смерти своєї дружини.

А Бюхнер, каже, що чорногузи навіть не тілько кохають ся в подружі, а ще й вимагають вірности дружині, і коли хто з них її порушує, то збираєть ся цілий суд, який присуджує винуватого до смерти тай вбиває. Про се саме серед нашого народу істнують цілі леґенди.

Кохане серед подружа у людей.

Люди на першім щеблї культури, як думає Джан Леббок, не кохали ся в подружі, бо тоді ще були, як вище наведено, комунальні шлюби, при яких люди зходились тілько на мент полового акту. Пізніще чоловіки шукали полових зносин лиш з тими жінками, які їм подобались, і набирали певне число жінок. Бувало й навпаки, що жінки набирали собі певне число чоловіків. Але се не перешкоджало їм ні розходитись одно з другим, коли котре схоче, ні мати полові зносини з другими. Ще пізніще чоловіки почали вважати особистим правом свої зносини з де-якими жінками, і тілько по своїй волї дозволяли чи не дозволяли користуватись ними другим чоловікам. Де-що подібне істнує й до сього часу, напр., у ескимосів, у яких, мовляв Банкрофт, "соромливість не істнує, небласність не має великої ваги, і чужосторонцеви хазяїн завше дає на ніч свою жінку".

Помаленьку лиш люди дійшли до поліґамії, при якій чоловік хоч і став брати собі жінок, скілько хотів, але всі вони стали належати тілько йому одному.

Зміцнене кохання серед подружа зміняє способи слюбу.

В часи поліґамії особливого коханя серед подружа теж не було, та все таки при поліґамії люди сходили ся не на один мент акту, а й жили вкупі, а се призводило до зросту і зміцненя коханя серед подружа. Особливо се помітно стало в часи переміни бродяжого, мисливецького житя на пастуше. Чоловік-пастух мав уже більше часу й спромоги придивитись до своїх жінок, оцінити вдачу кождої, і звернути свою особливу увагу тай ближче познайомитись з тією, що чим небудь визначилась серед других. А се вже приводило за собою й кохане.

Бувало й так, що чоловікови трафлялось по хазяйству

частіше мати стосунки з якою небудь одною жінкою. Вони більше спізнавались і призвичаювались одно до одного, а звичка вже є один з тих факторів, що доводять людей до коханя. Завдяки вже одній звичці, у чоловіка розвивало ся до своєї жінки почуте глибше, ніж звичайна полова жагота.

Отже, як тепер, так і в старі часи, найбільше примушувало батьків гуртуватись в міцні слюбні спілки коханя в дітях. Се знов таки особливо помічаєть ся з часів пастушого житя, коли чоловік став складати власні скарби, богацтва з своїх отар. Тоді йому стали потрібні помічники для невсипущого догляду за сими отарами. Доброго догляду, правдивої помочі він міг сподіватись лиш від людей близьких, людей заінтересованих в істнованю сих скарбів. Такими людьми й були його діти, яким він, умираючи, раднїще передавав скарби, ніж кому иншому.

"Тоді любва бере, як достаток є (нар. пр.).

Бебель каже, що "чоловік, яко приватний власник, став цікавитись дітьми, яких міг вважати за законних і настановляти спадкоємцями своєї власности, а через те він і жінку примусив не ставать в полові зносини з другими чоловіками"... Разом з тим, як батько починав кохати свої діти, він переважно почував і до їхної матері значно глибше, благороднійше й культурнійше почуте, ніж звичайна полова жагота, а "більш-менш культурна людина вимагає, щоб взаємна прихильність зоставалась і після полового акту, щоб вона поширювала свій людяний вплив і на ту живу істоту, яка має народитись від єднаня чоловіка з жінкою"*). Радість мати поколїнє і залежні від сього обовязки роблять звязок в коханю двох людей значно довшим". Таким чином, кохане в дітях примусило батьків жити в купі з дітьми та з їх матерями, примусило також комунальні слюби замінити поліґамією, від якої зміцнїле кохане серед подружа примусило перейти вже до моноґамії (однослюбства), коли справді стали "чоловік та жінка — одна спілка".

Як бачимо, залежно від розвитку коханя серед подружа розвивали ся й форми слюбу: не було коханя — були кому-

---

*) Скрізь в цитатах попідкреслювано самим автором їх, Бебелем.

нальні слюби; зявилось воно, — настала поліґамія; зміцнїло — поширилась моноґамія.

Кохане серед подружа має на меті кращий догляд за дітьми.

Разом з тим, як росло кохане серед подружа, та міняли ся способи слюбу, — поліпшував ся і догляд за дітьми: —

"Над ними
Любов отця крилом своїм ..
І серцё матері сплели,
Тепленький затишок од негоди".
(Ібсен).

Так при комунальнім слюбі, коли нї батькам нї матерям діти не були цікаві (особливо батькам, бо хто з них і знав своїх дітей), догляд був поганий. При поліґамії мати вже жалує своїх дітей, бо вони її втїха; тай батько звертає на них де-яку увагу, особливо коли се діти коханої жінки. При моноґамії-ж кохане серед подружа особливо широко і користно відбиваєть ся як на доглядї за дітьми, так і на їх вихованю.

І не диво, що так воно склало ся, бо кохане серед подружа, як і кохане в дітях, має своєю інстинктивною метою не що инше, як добре виховане молодого поколїня за-для поліпшеня родового добробуту. Хоч нам здаєть ся, буцім-то чоловік кохає жінку, або навпаки, — жінка чоловіка, лиш задовольняючи самих себе, а на ділї виходить, що те кохане вкладено в них природою, вкладено без їх відома й волї, щоб закохана пара краще виховала на добро родови своє поколїнє.

Так само й неблазність, чим далї, більше набирає ваги, а кохане серед подружа вимагає безумовної вірности й неблазности як жінки, так і чоловіка, бо поколїнє тих стає міцнїщим, хто шанує неблазність не тілько до слюбу, а й по слюбі, се-б то не зловживає правом слюбу та не зраджує своєї дружини.

VIII.

КОХАНЄ В СУСПІЛЬСТВІ — ТРЕТИЙ ПОМІЧНИК В БОРОТЬБІ ЗА ЖИТЄ ТА КУЛЬТУРУ.

"Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднай ся ти:
Вкупі зробиш більше дїла,
Швидче дійдеш до мети"...
(Грінченко).

Моїм братям бідним, темним,
Я долї бажаю,
Щоб вона їм засіяла
У рідному краю,
Щоб вона їх пригорнула,
Оділа навчила,
Щоб вона і бідне тїло,
І душу скріпила.
А богатим я бажаю...
— Чого-ж їм бажати? —
Серця, правди, щоб навчились,
Як любити брата;
Щоби знали, що нам сонце
Усїм рівно світить,
Одна земля нас зродила
І ми всї її дїти!
А всїм разом я бажаю
Щоби людьми стали,
І любовю, добром, правдов
Землю засївали.

(Грабович).

Щоб рід якої небудь твари став досконалим, треба протягнути його істноване як можна довше і сим дати йому час розвинутись і зміцнїти.

Збережене роду.

Для сього природа вимагає від кождої істоти, щоб вона помагала збереженю та продовженю свого роду всякими способами, які тілько є в її силї. Саме менче, що може зробити всяка істота за для продовженя роду — се лишити по собі нащадків; поки рід не вимре, доти він ще має надію розвинутись.

Отже не треба думати, що природа від кождої особи неодмінно вимагає росплоджуваня. Головне вимагане природи — дбати, опікуватись про збереженя роду та його добробут. А під збереженєм роду не слїд розуміти лиш одно його розплоджуванє. Наш ґенїй Шевченко, Нютон, Кант та инші великі мужі нащадків по собі не лишили, але-ж за гріх їм сього нїхто не зарахує, бо вони подбали про родовий добробут людей инишими, більше поважними й користнїщими способами.

Ми вже знаємо, що опікуватись про родовий добробут примушують людей інстинкт коханя в дїтях та інстинкт коханя серед подружа: чоловік, кохаючи своїх дїтей, кохаючи жінку, невсипуще дбає, щоб їм краще в світї жило ся, думає й працює для того, щоб його дїтей не спіткала лиха доля. Дбаючи-ж про се, він уже дбає й про долю инших дїтей, дбає про будучину взагалї дїтей, про будучину всього роду. В наші часи, наприклад, хто дбає і про освіту дїтей взагалї, бо сам він не в силї дати дїтям того, що можна дати в громадї.

Нам не диво, коли батьки ради своїх дітей аґітують за школи, за всякі засоби науки, вихованя всіх дітей і т. инше; не диво нам, що вони дбають про добробут не тілько своїх дітей, а про культивоване всього свого роду взагалі, бо вони розуміють, що "хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей".

Але-ж з якої то рації самотні одинокі люди, як напр. Шевченко, Нютон та Кант теж опікувались про добробут свого роду, коли ні кохання в дітях, ні кохання в подружі у них не було, ні жінок, ні дітей вони не мали і свого потомства по собі не лишали? А річ от в чім. Природа, дбаючи про рід та його розвиток, вклала в кожду живу істоту, крім інстинктів кохання в дітях, та кохання серед подружа, ще один інстинкт, — інстинкт кохання в суспільстві. І сей то інстинкт примушує кожду живу істоту, і нежонату й бездітну, дбати про добро свого роду: — "єсть у кождої людини святиня вища від власних почувань, від власного щастя". (Грінченко).

Приглянемо ся хоч би до житя пчіл. Лиш одна матка розплоджує у них поколінє, а про те кожда пчілка щиро працює на користь всього роду — плоду.

Або от комашня. Хто їй поміг так гарно скласти своє суспільно-громадське житє, хто навчив її так мудро поділити всякі справи і обовязки серед громади? Тілько природа. Вона для щасливої боротьби за істнованє поширила серед них кохане в суспільстві, а се кохане в суспільстві привчило й примусило їх поділити працю проміж себе і виконувати її, як слід. Не маючи інстинкту кохання в суспільстві, вони ніколи не згуртувались би так гарно в громади, особливо ті серед них, які ще не спарувались і тому ні кохання в дітях, ні кохання в подружі не мають.

"Як орґанізм всякої живої істоти, так і суспільство — каже Кавцький — має тим більше шансів у боротьбі за істнованє, чим міцніщий звязок і гармонія його окремих частин. Рухи його повинні мати суцільний характер. Але суспільство не має кістяка, на якому лежали-б мягкі частини; не має тіла, яке покривало-б весь орґанізм; не має кровокруженя, яке-б його годувало, бо не має серця, яке розганяло-б кров, а також не має й мозку, який надавав би єдність його познаваням, його

волї та рухам. Єдність його та гармонія і звязок його частин мають спромогу виникнути лиш з діяльности та бажаня його членів. А єдність бажаня найскоріще настане тодї, коли бажанє ґрунтуєть ся на якому небудь дужому інстинктови. Через се у тих тварей, у яких суспільне житє є дуже важним засобом в боротьбі за істнованє, ся сама боротьба розвиває соціяльні інстинкти (коханя в суспільстві)...

Що соціяльні інстинкти міцно звязані з боротьбою за істнованє і спершу доглядали тілько інтересів роду, видко й з того, що їх діяльність охоплює лиш тих окремих осіб, які користні родови. Богато є тварей, що на одчай кидають ся спасати житє молодому або слабому товаришови; але ті-ж самі тварі без всякого ваганя вбивають слабих та старих, які з погляду інтересів роду стали йому (родови) зайвими і заважають його добробуту".

Громада — великий чоловік; як усї на одного плюнуть, то втоплять, а як подують, то висушать (нар. пр.)

Кождій окремій істотї тяжко боротись за своє істнованє. Щоб полекшити сю боротьбу, природа вклала в кожду істоту інстинкт коханя до гурту, до громади, до суспільства, бо громада дуже користна інституція для окремої істоти: вона має спроможність спільними силами добре захистити від ворогів, оборонити від них кождого свого члена: "дружній отарі й вовк не страшний".

Почутя коханя в суспільстві звязує окремі істоти в гуртки й громади для загальної боротьби за істнованє. Завдяки звязку істот, сили на боротьбу витрачуєть ся менче, ніж в тім разї, коли сї істоти борють ся розвязані й пороскидані. Наслїдком купченя в громади є ощадженє сили; сила-ж, що ощаджуєть ся на боротьбі за істнованє, повертаєть ся на культурний поступ роду.

Дарвін каже: "ми повинні не забувати, що міцна й дужа твар, яка мала-б спроможність сама захистити себе від всїх ворогів, ледве чи зробилась би суспільною". Целлі наводить досить богато прикладів на користь думки, що лиш та твар гуртуєть ся в громади, яка самотою не витримує боротьби зо

всякими ворогами свого житя. Отже з певністю можемо сказати, що потреба гуртового житя розвинула кохане в суспільстві серед богатьох пород всякої тварі.

Кохане в суспільстві у тварей.

Майор Скіпер переказує, що раз, сидячи тихесенько на дереві, він спостерегав череду слонів і слїдкував за всїма їхніми рухами. Тут він помітив, що коли вони наблизились до водопою, то двоє чи троє їх пішло в обхід, а ватажок, який напевно знав, що череда недалеко від людської оселї, був особливо обережним і йшов попереду всїх, щоб самому першим стрінуть небезпеку... "Кожен мисливець знає, як трудно підійти близько до гурту диких тварей" — каже Дарвін: — "менї здаєть ся, дикі конї та бики не подають одно одному застерігаючого гасла, але само поведенє того з них, хто перший вчує ворога, застерігає других. У трусиків гаслом стає голосне стуканє по земли задними лапками. Вівцї й серни роблять теж саме, тільки передними ногами і разом з сим свистять. Богато птахів і де-які молокосущі розставляють вартових. У тюленя вартовими, як кажуть, звичайно бувають самцї. Ватажок гуртка малп разом з тим є її вартовий: він кричить, коли треба сповістити про небезпеку. Соціяльні тварі послуговують одно другому і в дрібязках. Конї чухають, а корови лижуть одно одному там, де свербить. Малпи вищукують одно одному насїкомцїв".

Брем переказує, що після того, як ватага малп Cercopithecus grisco viridis пролїзла через колючі кущики, то одні малпи простягли ся на гилї, а другі сїли коло них і почали уважно обглядати їхню шкуру та витягали з неї колючки. Розшукуючи кузочок, павіяни — гамадрили перевертають камінцї. Коли камінь важкий, то за нього береть ся їх де-кілька... Коли наближаєть ся небезпека, то самі бізони північної Америки ставлять самиць і дїтей в середину череди, а самі стають навкруги. Брем зустрів в Абісінії великий гурт павіянів, які переходили через долину. Частина їх вспіла перебратись на протилежну гору, а друга зосталась ще в долинї. На тих, що зостались, напали собаки. В ту-ж хвилину старі самцї збігли з

гори, широко роскрили пащі і так закричали, що собаки з переляку стали тікать, що духу. Собак знов нацькували на малп. На сей раз всі малпи вспіли вилїзти на гору, крім одної молодої, місяців приблизно шости. Вона з голосним криком про допомогу вилїзла на уламок скелї і безнадійно позирала на собак, які вже оточили її. Тоді один з самих великих самців, справжний герой, знов зійшов з гори, спокійно надійшов до молодої малпочки, приголубив її і з погордою повів з собачої зграї. Собак се так вразило, що вони не посміли напасти на нього.

Сутерланд каже, тай усім нам відомо, що селезень та гусак часто розжалоблюють ся, коли чують крик страждаючого члена свого гурту і без страху, сміливо нападають на ворогів.

Едвард розказує, що бачив, як одну поранену ластівку, котра не мала змоги летїти, підтримували в повітрі на своїх крилах дві товаришки, і коли одна пара знесилювалась, то її зміняла друга. Вся-ж зграя дуже стурбовано лїтала навкруги. Отже правдиво народ каже: "горобець маленький, а сердечко має".

Сутерланд знов каже: "морські чайки гуртують ся в зграї, щоб піймати сокола, ворону, чаплю або лисицю, коли ті схоплять кого небудь з їхнїх товаришок. Добре відомо також, що журавлї як попасають ся, то ставлять вартових, а як хто нападе на них, то стають кільцем, хвостами в середину, і обороняють ся дзюбами від ворогів. Всяка цибата птиця, як летить в темряві високо над землею, то перегукуєть ся одна з одною, щоб нї одна не згубилась". Сутерланд закінчує свою низку прикладів таким висновком: "коли птах, якому серед зграї ніяка небезпека не загрожує, подає голос тим, хто запізнивсь, щоб показати куди летить, то він кермуєть ся не еґоїстичним, а настоящим інстинктом суспільства".

Кохане в суспільстві у людини.

У людини кохане в суспільстві стало виявлятись вже давно. Людина, як окрема особа, давно вже спостерегла, що коли сама лиш дбатиме про свій захисток, то се їй буде дуже су-

тужно тай небезпечно не тілько для неї самої, а й для всього її роду-плоду.

Наслїдком першого закоханя в суспільстві було гуртоване в родинні спілки; потім семї зєднались в роди, а роди в племена. Коли-ж людина, культивуючись крок за кроком, помітила, що чим більший гурт людей живе в купі, тим краще се для кождої, — то вона поширила своє кохане в суспільстві і по-за межі свого роду чи племена.

Дарвін каже: "перші люди, або малподібні предки людини, щоб стати суспільними тварами, мусїли здобути такіж самі інстинктивні почутя, які примушують і иншу твар жити в гуртї. Без сумнїву, первісна людина виявляла таку-ж саму прихильність до суспільного житя, яку виявили й инші тварі. Вона, напевно, почувала себе не добре в розлуцї з своїми товаришами, до яких мала якесь певне кохане. Первісні люди, напевне, застерігали одно одного перед наближенєм небезпеки і підтримували одно одного, коли нападали на кого небудь, або оборонялись. Все се показує, що у них було певне чутє симпатії, вірности й сміливости. Подібна соціяльна вдача, протизначіня якої для нижчої твари ніхто не сперечав ся, здобувалась предками людини безумовно таким же шляхом, як і у тварей. Шлях сей — природний вибір та унаслїдуваня, спадкоємство звичаїв. Коли серед двох стародавних людських племен, що жили в одній стороні, виникали суперечки, то, без сумнїву, краще всього розвивалось і ставало могутнїщим те племено, що при всїх однакових умовах налїчувало серед своїх рядів найбільше відважних, симпатизуючих та вірних членів, які завше були готові застерігати і обороняти одно одного."

Завдяки сьому ширилось між людьми кохане в суспільстві, любов до ближнього. Спостерігаючи житє, людина переконалась, що як помагає другим, то й себе сим добре захищає від великих небезпечностей. Того то людство й до сього часу запобігає як найширшому розвитку коханя в суспільстві і радіє, помічаючи, що розвиток сей швидко веде його до досконалости. Як би не було коханя в суспільстві, то окремі істоти ставились би одна до одної вороже, і боротьба за істнованє була-б ще гірша, ще безглуздїша, ніж тепер, а так, хоч в

старовину люди були жорстокими — завше бились, воювались, то зате тепер вони стали вже миролюбними, ганьблять війну і допомагають при всякій нагоді навіть чужоплеменцям та чужосторонцям.

"Оглядаючи долю всїх народів — мовляв Драгоманів — ми бачимо, що взагалї народи помалу зближають ся між собою, виробляють із себе нїби одну громаду, передають один одному свої вигади й думки, так що з окремих народів виробляєть ся дїйсне людство, в якому поступ не може спинитись навіть в найгірші часи".

А Еспінас в своїй праці "Соціяльне житє тварі" каже: — "Коли ми оглянемо пройдений шлях, то мимохіть здивуємось тому поступови, який зробила природа своїм велетенським кроком від мікроскопічних інфузорій до суспільства молокосущих. Там (серед інфузорій) перед нами повне безсиля і безмежна залежність від зверхних умов. Тут (серед молокосущих) початок278 пануваня над матерією, забезпечений захисток і пануванє інстинктів коханя над руйнуючими інстинктами в широких межах діяльности". Всї спонуканя до поступу — на його думку — виникають з коханя до самого себе (інстинкт самоощадности), але такого коханя, яке безумовно гармонїчно розвинене, так гармонїчно, що від нього не можливо стало відріжнити коханє до подібних собі. Кажучи другими словами, пориванє до поступу виникає з такого коханя до самого себе, яке трудно відріжнити від коханя до других людей.

"На нижчих щеблях царства тварі йде без перестану загальна боротьба за істнованє" — каже знов далї Еспінас. "Там жива істота перебуває в звязку, в спілцї лиш з своїми власними частками, які від неї не відрізняють ся, з якими вона підтримує фізіольоґічні зносини. Коли припустити в кожній частцї таких аґломерацій де-яке почутє свого "я", то треба було-б припустити, що в нїй істнує й почутє загального "ми", бо окремі частки одної цїлости складають одну нерозривну масу елєментів, які зрослись одно з другим. На вищім щебли орґанїзації дві окремі істоти мають спромогу на хвилину наче-б то замиритись в боротьбі за житє, але з умовою, щоб в такім разї вони складали дві половини одної фізіольоґічної цїло-

сти (то-б то були не одного, а ріжного полу), якому вони повинні обновити, реформувати, щоб задовольнити свої особисті потреби (спілка для полового акту). Тут також кохане до другого і до себе звязують ся в одно і виробляють настілько-ж тісну, наскілько і короткочасну орґанічну спілку, що зливає до купи двоє ріжнополих "я" в одно "ми". Приглядаючись до наслідків такої спілки, ми бачимо тут, що батьки опікують ся вже про дітей і заради їх все більше та більше обмежують пановане житьової конкуренції. І все се роблять вони через те, що діти деякий час були складовою часткою їхніх орґанізмів, були частками їхнього "я". Батьки не мають спромоги кохати самих себе, не обнимаючи тим коханєм і ту плоть від їх плоті, яка тілько-тілько що з них вийшла"...

То-б то виходить так: був один чоловік — було одно "я", і той чоловік сам себе кохав, кохав своє "я". Але пустивши на світ дітей, той чоловік роспорошив своє перше "я", — бо діти — частки батьківського орґанізму, то-б то й частки його "я". Так від одного "я" відділилось і виросло кілька молодих "я". І в кождому молодому "я" є частина того першого старого одного "я". Батько кохав своє "я" і кохає його в дітях, кохає всі молоді "я"; але тепер уже на світї не одно "я", а де-кілька; всї-ж вони складають вкупі "ми". Тепер уже в батька кохане йде не тілько на своє "я" а й на се "ми", яке витворилось від його "я". Одним словом, чоловік, пускаючи в світ дітей, переносить любов з самого себе на дітей; то-б то, еґоїзм переходить на альтруїзм.

"Зоставляючи сїмю і піднимаючись на другий щебель социольоґічної драбини, — каже Еспінас, — ми знаходимо, що живі істоти мають спроможність гуртуватись навіть і тоді, коли вони не примушені до сього неповнїстю, половинчатістю, потребою доповнити свій орґанізм другим; але се при умові, щоб ті істоти, що таким чином гуртують ся, були або одної, або близько похожих одна на другу пород, щоб вони мали спромогу впізнавати в другій істоті свій власний образ і почували задоволене дивлячись на нього". То-б то, чоловік кохає на вищім культурнім ступні не тілько своє "я", або части-

ну його, а навіть тих, хто такий вигляд має, як його "я", то-б то, хто похожий на нього самого.

Отсе кохане є найміцнійше і найширше розповсюджене гальмо, яке держить боротьбу за істноване у відповідних межах. Гальмо те згрунтоване на коханю до самого себе, — більше на коханю до своєї ідеї, ніж до свого орґанізму, — але та користь, яка звідсіля виникає, неодмінно його зміцнює. Кохати-ж себе в своєму образї й подобії є те саме, що й кохати всїх тих, на кому можна сей образ впізнати, — то-б то кохати всїх людей.

Всї члени громади, кождий з окрема, уявляють з себе частину загального громадського "я" або доскональнїще — у них нема окремого "я", а лиш є одно "ми". Звідсіля виникає, що розвиток почутя суспільности є не що инше, як зростаюча відміна еґоїзму на альтруїзм, або відміна коханя до самого себе, до свого "я" — на кохане до ближнього, до загального "ми". Се, само собою, свідчить про високий культурний поступ істоти, і до сього степеню розвитка доводить її кохане в суспільстві.

Отже нарештї мусимо сказати, що й кохане в суспільстві своєю метою має осягнене родового добробуту, осягнене людського щастя. Таким чином, всї інстинкти коханя — 1) кохане в дїтях, 2) серед подружа, 3) в суспільстві — помагають всякому живому сотворіню щасливо боротись за житє і вибиватись на культурний шлях, шлях до щастя. Бо з наведеного вище ми добре бачимо, що живі істоти, які ніякого коханя не мають, ледве животїють; тї що кохають ся в дїтях — живуть уже щасливіще; що кохають ся в подружі — ще щасливіще борють ся за житє; але найщасливійше живуть тї, що розвинули в собі всї стадії коханя: і в дїтях, і в подружі, і в суспільстві. Чим більше кохане, тим ступінь культурности вищий, тим житє щасливійше.

IX.

МОРАЛЬНИЙ ІНСТИНКТ ТА МОРАЛЬНИЙ РОЗСУД.

"Вічний революціонер —
Дух, що тїло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю —
Він живе, він ще не вмер.
Нї пекельнії тортури,
Нї тюремні чорні мури,

Анї війська муштровані,
Нї гармати лаштовані,
Нї шпіонське ремесло
В гріб його ще не звело.
Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч лїт родив ся,
Так аж вчора росповив ся
І о власній силї йде,
І простує, і міцнїє,
Мілїони зве з собою.
Словом сильним, мов трубою,
І спішить туди, де днїє:
Мілїони радо йдуть,
Бо се голос духа чуть.
Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По варстатах ремісницьких,
По місцях недолї й сліз,
І де тільки він роздасть ся, —
Щезнуть сьльози, сум нещастя,
Сила родить ся й завзяте
Не ридать а добувати,
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.“
(Франко).

”І звірі всї, і людський рід, і гади
Рослини всї, і море, й скелї, й хмари,
Усе то — дїти матери — природи“...
(Чернявський).

Інстинкти коханя — природжена мораль.

Простеживши коротенько історію розвитку інстинктів коханя в дітях, серед подружа та в суспільстві, ми мимохіть помічаємо, що поведенє і культурний поступ, як тварей так і людей, завше залежить від меж пованя тих інстинктів. Коли у людини розвинено коханє в дітях, коханє в подружі, коханє в суспільстві — то вона в своїм поведеню і сама йде до щастя і весь рід з собою веде. Вона не кривдить ні дітей своїх, ні, жінки, ні сусід — се-б то не кривдить нікого з людей, а таке поведенє ми вважаємо моральним. Бачимо також, що всї три інстинкти мають своєю метою допомогти людинї в житю; допомогти іменно так поводитись, щоб і самому добре жило ся, і не пошкодити нікому, і щоб рід від сього міцнїв, розвивавсь; се-б то, виходить, що сї три інстинкти вимагають від людини і допомагають їй поводитись правдиво в тих як раз межах, де є суперечні мотиви еґоїзму та альтруїзму. Наприклад: з одного боку полова жагота, а з другого бажанє змінити рід; з одного боку особисті пориваня, інтереси свого “я”, а з другого соціальні пориваня, інтереси роду і т. д.

А в сих якраз межах, як ми попереду й зазначили, оперірує мораль. Тим-то сї інстинкти, які перш за все вказують людинї правдиву стежку морального житя, примушують її, де треба, жертвувати еґоїзмом альтруїзмові, безумовно, є не що ин-

ще, як виявлене самої моралї; вони то й є первісна прирождена мораль. А інстинкти коханя в дїтях, в подружю та в суспільстві є не що инше, як три гиляки одного міцного інстинкту, інстинкту взагалї коханя до других, який в свою чергу є не що инше, як нерозлучний співробітник, спільник, перший засіб виявленя інстинкту самоощадности в широкім розуміню сього слова.

Таким чином, інстинкт самоощадности, з одного боку, примушує всяке живе сотворінє кохати себе, бо без такого коханя не варто було-б оберігати власне житє, а з другого боку той інстинкт примушує кохати других, тих, що істнують навкруги, бо й без них житє теж не мало-б нїякої вартости: самотна, одинока істота, власними лиш силами, не має спромоги користуватись втїхами житя; коли-ж не може скористуватись щастєм житя, то яка тодї рація жити? Тодї не варто боронити себе від смерти.

Серед тварей і серед людей самокоханє значно міцніще, ніж коханє до других, але ми бачимо, що з часом міцнїє й коханє од других і щільно переплїтаєть ся з коханєм до себе. Тварина інстинктом, а людина інстинктом та розсудом доходять до розуміня того, що всяке сотворінє одиноко, без других не має сили осягнути щастя в житю; і звірі, і люди доходять до розуміня того, що самітне житє не має нїякої краси, нїякої вартости.

Разом же з тим, як щільнїще переплїтаєть ся коханє до себе з коханєм до других, людина, тай всяке створінє, починають краще жити, бо житє в гуртї стає більш барвистим, принаднїщим, дає спромогу лїпше розвиватись та більше осягати радощів житя, більше користуватись тими його благами, які роблять людину щасливою.

Таким чином виходить, що коли коханє до себе розвиваєть ся гармонїчно, то-б то переплїтаєть ся з коханєм до других, то воно помагає окремій людинї поводитись так, щоб нї собі, нї другим не шкодить, і веде її до особистого щастя, а всю людність до родового добробуту.

Початок моралї.

Сей самий інстинкт коханя до себе в звязку з коханєм до других і є перший поросток моралї. Поки створінє кохає лиш себе і дбає лиш про себе, доти воно не має нїякої моралї, бо немає нїяких суперечних мотивів: що створінє вважає найкористнїщим, найкращим для себе, те воно й робить, не думаючи, чи добре від сього буде другим, чи погано; інтереси других для нього не істнують, воно тодї все робить лиш для того, щоб вгамувати своє особисте "я". Тут моралї ще немає. Коли-ж у створіня виникає коханє до другого, коли воно дбає, щоб догодити, не пошкодить і другому — тодї виникає перша мораль, бо коханє до другого примушує брать на увагу й інтереси того другого, а се призводить до суперечки мотивів еґоїзму та альтруїзму. Вирішуваня-ж та вирівнюваня сих суперечностей — дїло моралї. Тим-то й кажемо, що коханє є перша природна мораль.

Твар і людина на перших кроках свого істнованя поводились, тай тепер ще поводять ся лиш так, як того від них вимагає великий інстинкт коханя у всїх його стадіях, — розуміеть ся в залежности від того, наскілько він розвинений. Він керує вчинками живої істоти, допомагає їй в боротьбі за істнованє, сам в нїй розвиваєть ся і провадить її до досконалости. Він примушує живу істоту зректи ся, де треба, своїх особистих інтересів на користь єднаня родів; він примушує не звертати великої уваги на образу від членів свого роду; він примушує в один час з ненавистю вбивати чужоплеменцїв, а в другий — визволяти їх, не жалїючи свого житя; він примушує то завзято воюватись з сусїдами, то жити з ними в добрій злагодї; він вказує живій істотї, що й коли вона повинна робить; він вказує, що добре, а що зле, дає ту чи иншу оцїнку всяким її вчинкам.

І скотина розумна, даром що не говорить (нар. пр.).

Що іменно сей інстинкт є перша мораль, видко ще й з того, що Еспінас каже: "немає нїякого сумнїву в тім, що не тілько тварі, а часом і "добрі громадяне" не уявляють собі ясно, через що саме вони з такою завзятістю, не жалїючи житя, обороняють від шкоди суспільство, породу чи яку громадку, а все-ж

таки вони поривають ся іменно так зробити; сього вимагають від них ті почутя, які стають правдивими, бо доводять до певної мети, тим часом як протилежні почутя (відносно тої самої мети) стають шкідливими і руйнуючими". Крім того, Вольтман каже: "Коли тварина є орґанічний прабатько людини, то вона повинна бути також і моральним її прабатьком. В натурі тварей повинно шукать ті сили, що, розвившись, спромоглись переінačитись на вдачу людини; се-б то, в житю тварей повинно шукати доісторичний період моральности". Дарвін-же й доводить, що у тварей справді, "окрім прихильности і симпатії є ще й инша вдача, яка стоїть в звязку з суспільними інстинктами; у людини ми назвали-б її моральною вдачею. Я згоджуюсь — каже він — з тим, що собаки мають щось похоже на сумлїнє. Собака безумовно має вдачу самоздержуваня, і се, можна думати, не наслїдок страху, бо собака отримуєть ся від крадїжки їжі навіть і тоді, коли хазяїна нема дома".

Та колиж ми придивляємось до житя людей, то теж бачимо, що бажаня, пориваня та спонуканя, які мають в собі виразну двигаючу причину коханя, вважають ся моральними, а протилежні — неморальними. Напр., опікуваня про дїтей, вихованє їх, захищенє їх (ґрунтують ся на інстинктї коханя в дїтях); неблазність, подружна вірність (ґрунтують ся на коханю серед подружа), любов, до ближнього, поміч йому і т. и. (ґрунтують ся на коханю в суспільстві) — все се вважаєть ся моральним.

Коханє в дїтях, серед подружа і в суспільстві се перші фактори людського поведеня. Вони то й витворюють у людини здатність найкраще кермувати своїми вчинками. Та-ж сила, що найкраще помагає людинї кермувати собою, вважаєть ся за мораль. Таким чином, коханє, єдине коханє, але в трох іпостасях, мусимо ми визнати прирожденною інстинктовною моралю. Через те й кажуть, що "мораль єсть не що инше, як інстинкт тварей". Другими словами: мораль, перше всього, є прирождена інстинктивна вдача людини жить на світї, кохаючись в дїтях, в подружю та в суспільстві.

На перших часах житя істот лиш ся мораль, зґрунтована

цілком на прирожденнім почутю, яке має своєю метою помогти живій істоті в боротьбі за істнованє, була мірою поведеня.

Інстинктивне почутє перший моральний судець.

А коли так, то на запитанє, поставлене попереду, — хто вибирає правдиві мотиви для того чи иншого вчинку при моральнім присуді, — ми маємо спромогу відповісти: на перших часах житя істот судією мотивів було тілько інстинктивне почутє, бо тілько те спонуканє або пориванє вважалось праздивим, добрим, се-б то й моральним, мотиви якого задовольняли вимоги інстинктів кохання, бо лиш сими інстинктами природа вказувала живим істотам, де для них добро, а де зло, де вони скривдять себе, або свій рід, а де допоможуть і собі й йому.

Що вік, то инший світ. (нар. пр.).

Та річ в тім, що житє на світї міняєть ся. Міняєть ся топографія землї, клїмат, умови житя, міняєть ся і царство рослин та животин; міняєть ся навіть орґанїчний склад тїла живих істот; міняєть ся й духовний їх склад, особливо в людей. Через те багато такого, що перше шкодило людям і заважило їм розвиватись, тепер стало користним, а де-що з того, що було користним, змінило ся на шкідливе.

З віками розум приходить (нар. пр.).

Ми вже знаємо, що і тварі й люди на перших кроках свого істнованя вибирають собі користні умови житя природженим інстинктом. Інстинкт — се таке почутє, що складаєть ся віками, віками воно й міняєть ся. Коли-ж ті умови, до яких інстинкт, скажемо, звик ставитись вороже, зміняють ся на користні, то інстинкт до них все таки ще якийсь час (инколи й довгий) ставить ся по старому, вороже, а потім вже помаленьку лиш зникає. Коли богато з ворожих умов житя змінить ся на користні, а з користних на ворожі, то богато й інстинктів мусить зникнути. Як же вони не зникають, то, само собою розумієть ся, стають неправдивими. Нові-ж інстинкти здобувають ся занадто помалу. Через те в часи, коли старі інстинкти зникають, а нові ще не виникають, людина мусить в кождім

окремім випадку сама міркувати, що їй користне, а що шкідливе: тут вона мусить вже "поспитатись кума — розума". Чим більш таких випадків набігає, тим частїще людина міркує, а через те й розвиваєть ся духовно. А чим частїще людинї випадає здибатись з тими самими зявищами, тим докладнїще вона їх обміркове і впевняєть ся в своїх висновках, впевняєть ся, де правда. Таким чином складаєть ся людський досвід, людські спостереженя, а за ними й сталі погляди на те чи инше зявище. І коли людина знов здибаєть ся з тим зявищем, в наслїдках якого вона вже пересвідчилась, то наново його вже не обміркове, а бере лиш на увагу висновки перших міркованъ. Завдяки сьому, у людини нарештї виникає або інстинкт до того зявища (ворожий чи прихильний, відповідно висновкам, які вперше зробив розсуд) або лиш звичай розсуду так чи инакше реаґувати на відоме зявище. Нарештї часом такі реаґуваня відбувають ся в один мент, механїчно.

Розсуд — правдивіщий моральний судець.

У істот, які не мають розуму, і в людей з мало розвиненим розумом почутя відограє першу ролю, в людей же з розвиненою розумовою діяльністю перша роля належить розсудови.

Що далї, то більше людина розвиваєть ся, і діяльність її розсуду стає на міцний ґрунт, стає могутніщою. Тому у розвинених людей чим раз яскравіще помічаєть ся перевага розсуду над почутєм. Розсуд стає паном людини і кермує її вчинками, і народня приказка вже каже: "не силою роби, а розумом; не серцем, а обичаєм".

Ми вже казали, що в людей через зміну умов житя і їх вартости зникають нездатні до житя інстинкти. Інстинкти-ж до того, що не змінилось, а так само користно людинї та родові, як і перше було, не тілько не зникають, а навпаки міцнїють. До таких інстинктів головним чином треба прилїчити й інстинкт кханя (до себе, в дїтях, серед подружа, в суспільстві). Він теж зміцнїв, але через те, що змінились умови житя, він уже не завше правдиво реаґує і часами помиляєть ся: ставить ся прихильно до того, що вже не користне людинї або родови. Людина се помітила і на поміч інстинктови поставила свій роз-

суд. Людина пересвідчилась, що інстинкт коханя своєю метою має людське щастє (добробут роду та задоволеня окремих осіб) і тому поклала його ґрунтом свого поведеня, а щоб він, реаґуючи, не помиляв ся, стала в кождім окремім випадкови добре обмірковувати, чи справді мотиви,бажаня, спонуканя або пориваня до якогось вчинку відповідають меті інстинктів коханя. Таким чином, в наші часи виявленя інстинкту коханя кермуєть ся розудом. Тому то кождий чоловік

До правди направивши ум,
Нехай набереть ся правдивих дум
Та, борючи духом важкі тягарі,
Нехай загартує він серце в добрі.“

”Над силу ума
Вже дужчої сили й на світї нема.“

Інстинкти коханя вимагають жертви другому, вищому.

З історії інстинктів коханя видко, що вони 1) примушують батьків зрікатись задоволеня особистих бажань на користь дітям (що сприяє родовому розвитку), 2) примушують подружа зрікати ся теж де-якої втіхи на користь неблазности (що сприяє розвитку здорового поколіня на користь родови); 3) примушують членів сімї, товариських гуртків, держави, суспільства взагалї зрікатись особистих інтересів на користь сімї, товариських гуртків, держави і т. и. (що теж сприяє розвитку родового добробуту). Від сімї, гуртків, держави, взагалї від суспільства інстинкт коханя вимагає опікуваня про окремих осіб, з яких вони складають ся, помагати їм, обороняти від небезпеки і т. и. Одним словом, інстинкти коханя вимагають від окремих осіб жертви на користь людства, громадянства, а від суспільства — піклуваня про тих, хто жертвує.

Тут треба завважити, що часом на перший погляд нам здаєть ся, буцїм то ролї міняють ся, буцїм то той, хто мусить відбирати жертву, сам жертвує; або-ж, навпаки, часом здаєть ся, буцїм то суспільство зрікаєть ся своїх інтересів на користь окремої особи. Се буває в тих випадках, коли задоволенє інтересів суспільства понижає вартість окремої особи, як людини, і суспільство в такім разї справдї мусить поступитись, бо пониженє вартости індївідуумів, пониженє їх культурности шкі-

дливо відбиваєть ся на самім суспільстві і шкодить культурному поступ́у роду: коли буде дрібязкове задоволенє осіб, житє їх поужчає, а разом з сим поужчає й житє того суспільства, яке з сих осіб складаєть ся, і культурність його понижчає: — "добрий рід на ноги поставить, а лихий із ніг звалить", — каже народна приказка. Отже, як бачимо, нам лиш на перший погляд здаєть ся, буцім то суспільство часом жертвує окремим особам: но справді воно врешті все таки жертвує само собі та інтересам роду. Того то скажемо просто, що інстинкти коханя завше вимагають жертви інтересами окремої особи на користь другої, інтересами частини (індівідуумів) на користь цілости (громади); інтересами нижчого на користь вищому. найвищою цілостею, єдностею вселюдства вважаєть ся всесвітне братерство,коли.

"З народом зійдеть ся народ,
Зєднає братерство цілий світ", —

тому то й інстинкти коханя вимагають від всіх, як осіб, так і громад, жертвувати своїми інтересами на коритсь осягненя сього ідеалу.

І от, коли історично .людина пересвідчилась, що найміцніщий її інстинкт, інстинкт коханя силкуєть ся довести її як раз до сього ідеалу, то й поклала допомагати осягненю його всїми силами свого розсуду, зґрунтувавши діяльність його на принципах інстинктів коханя і кермуючись ними в своїм поведеню.

Вдачу людини пориватись до такої мети і за-для сього жити, кохаючись в дїтях, в подружі, в суспільстві — вдачу сю ми назвали природженною моралю. Тепер же ми бачимо, що виявленє сеї вдачі, виявленє сеї моралї в наші часи мусить залежати не тілько від інстинкту, від почутя, а ще й від розсуду, бо "сила без голови шаліє, а розум без сили мліє".

Інстинкти одного поколїня переходять в спадщину другому. Розсуду людина в спадщину хоч і не передає, та все таки — "який дід, такий плід": коли батьки мали добрий, здоровий орґанїзм, то і в спадщину дїтям передають спроможність мати такий мозок, який розівєть ся настілько, що дїти скоро самі навчать ся добре міркувати. Таким чином, батьки пере-

дають в спадщину дітям інстинкти кохання і спроможність скоро розвинути свій розсуд, се-б то як раз ту силу, яка й кермує поведенєм людини.

Відповідаючи тепер на запитаня, що таке мораль, ми вже мусимо так сказать: мораль є прирождена вдача людини жити та поводитись з собою і з другими людьми так, як того вимагають інстинкти кохання та розсуд. В наші часи, — особливо остатний, бо як каже Вольтман: "людина стає моральною завдяки моральній автономії, свідомости свого розуму... В гуртовім та семйовім житю тварей можна вбачити прообраз людського суспільства, але соціяльне житє, житє в гурті не є ще безумовно моральне, бо для морального житя необхідна льоґічна свідомість".

Для морального поведеня мало того, щоб людина добре поводилась, нікому не шкодила і помагала зміценю рода. Треба, щоб вона ще й розуміла і була впевнена, що поводиться як раз так, як того треба, щоб не пошкодить ні собі ні другому. Через те-то ми й надаємо таку велику вагу переконаням людей. Коли хто робить що небудь, на наш погляд, і неморальне, але як ми знаємо, що він робить те, щиро вважаючи його за моральне, то ми не ганьбимо сю людину, як неморальну, а лиш радуємось з її вчинком, як з помилкою: "невідомість гріха не чинить", — каже народна приказка. — Дарвін вважає моральною навіть "таку істоту, яка має вдачу замислюватись над своїми минулими вчинками та їхніми мотивами, яка має вдачу де-які з них хвалити, а де-які ганити".

X.

ЗВЕРХНІ ФАКТОРИ МОРАЛЇ: — а) ОБОВЯЗОК ТА б) САМОПОВАГА.

"... Коли-ж ввесь край нечутно плаче,
Гниє, ростоптаний, в сміті,
Кона роспятий на хресті, —
Тодї забудь красу, співаче!
Тодї — вкривайтесь пилом струни,
На вік, улюблена, прощай,
А ти, бурлако, руку дай
І — в путь, під стріли і перуни!"

(Олесь).

"Народ, як мертвий, спить без снів,
А я на лірі граю
І вас, нудьгуючих панів,
Піснями розважаю.
Ганьба мені, ганьба мені!
Замовкнуть срібні струни,
Бо цілий край кона в багні,
І скрізь мерці і труни..."

(Олесь).

Почутє і розсуд часами помиляють ся.

Тепер вже ми знаємо, що як нам треба скласти моральний присуд мотивам якого небудь пориваня, то ми повинні зясувати, чи відповідають сї мотиви головному принципови інстинктів кохання. Коли так, коли мотиви не суперечать ні коханю в дітях, ні коханю в подружі, ні коханю в суспільстві, — то, виходить, пориваня — моральне; коли ні, — то неморальне. Щож правдивіще може се зясувати: почутя чи розсуд? Ми вже знаємо, що колись, в первісні історичні часи, розсуд у людей в моральних справах майже не істнував. Люди тодї взагалї не були розвинені і жили більше інстинктом, ніж розумом. На моральних справах, які й тепер ще вимагають особливого зная та особливої здібности міркувати, люди тодї й цілком не розуміли ся. Отже природа тодї в моральних справах примушувала вибирати користніщі родові пориваня інстинктивним почутєм, яке в ті часи складало завше свій моральний присуд відповідно одвічному досвідови. Тепер же ми бачимо, що розсуд досить вже розвинув ся і зміцнїв, а почутя навпаки, не поспіває поступати за розсудом. Що більше ми тепер набираємось зная, то розсуд наш стає правдивіщим, сміливіщим і більше опановує нами і кермує нашими вчинками. Почутя, навпаки, слабшає, стає невиразним, часто помиляєть ся і т. инше. Тим то тепер і повинно при вирішуваню моральної правди перевагу давать розсудови, але при тій умові, щоб він вважав моральним лиш ті мотиви спонуканя, бажаня та пориваня, які в наслїдках дають користь родови; бо така мета інстинкта коханя, який є краєугольним каменем прирожденої, натуральної моралї, а без природженої моралї ніяка мораль не мораль, бо буде відірваною від ґрунту дійсного житя. Така мораль нічого не варта.

Коли мотиви користні окремій особі, а семї шкідливі, — то розсуд повинен визнавати їх неморальними, бо для роду інтереси семї вартніщі, ніж інтереси окремої особи, а інтереси суспільства вартніщі ніж семейні. Інтереси-ж роду, племена, нації переважують ся лиш інтересами всесвітного братерства.

Та часом буває й так, що розсуд помиляєть ся. Буває, що розсуд не визнає потрібним такий вчинок, який відповідає принципам моралї, а визнає моральним протилежний. Буває й так, що почутя не згоджуєть ся з висновками розуму, а реаґує по свойому.

В таких випадках правдивости та щирости почутя і розсуду, їх непохитному шанованю головного принципа моралї (жертвувать нижчим інтересом вищому), допомагають такі зверхні фактори моралї: 1) обовязок, 2) самоповага та 3) принадність прекрасного.

Природжена мораль, принципи і мета її завше незмінні, але не всї люди однаково їх розуміють. Того то й мораль у людей виявляєть ся не однаково; тим більше, що кожда людина має свою особливу натуру і по свойому розуміє мораль. Чим ширше у людини розвинена свідомість обовязку, самоповажаня та коханя в прекраснім, тим і мораль її виявляєть ся правдивіще й ширше, а чим менче, — тим і мораль виявляєть ся слабше. Свідомість обовязку, самоповага та принадність прекрасного допомагають людям складати так звані норми моралї, визначати ті чи инші її межі, складати так звані закони морального поведеня і слухатись їх.

Обовязок.

Придивимось же тепер до суті і діяльности сих факторів. Дарвин каже: "бувши по своїй природі інстинктом, коханя проте значно міцніє, завдяки вимуштровуваню або звичаю, і се стає через те, що люди бажають свого власного добробуту, а тому похвала або огуда висловлюють ся за ті чи инші вчинки та мотиви в такій мірі, в якій вони служать для сеї мети. А як щастє необхідне для загального добробуту, то принцип "найбільшого щастя" служить майже правдивою міркою, масштабом для оцінки справедливого і несправедливого. В

міру того, як сила розсуду розвиваєть ся і людність стає більше досвідченою, вона починає брати на увагу також і дальші зявища та впливи, які робить те чи инше поведенє на характер особи і на загальний добробут. Тоді доброчинности з сфери житя окремої особи попадають в сферу громадської думки. То-б то, перше одна людина спостерігає, що такий то вчинок гарний. Вона його повторює. Громадянство збоку дивить ся, впевнюєть ся, що він добрий і вимагає, щоб всї так робили. Громадянство придивляєть ся до вчинків своїх членів і одні хвалить, а другі ґанить. Погляди громадянства всї поважають. Хоч у малокультурних народів розум часто помиляєть ся і богато поганих звичаїв та забобонів вважають ся за доброчинність, та все-ж порушенє сих звичаїв вважаєть ся тяжким злочинством".

Сутерлянд же каже: "один інстинкт коханя має спромогу виробити правдиву мораль, і ніяка мораль без симпатії не може задовольнити потреби людської натури. А все таки мораль кождої людини набирає більшої чистоти, коли почутє й свідомість зверхнього обовязку надають їй сили та поваги; ще чистішою стає мораль, коли в додаток до обовязку виникає самоповажанє. Нарешті, найвищої чистоти мораль набирає, коли до всього зазначеного прилучаєть ся ще свідомість та стихійне відчуванє принадности незмірної ціни чистих та непорочних поривань".

Обовязок — безсторонний судець з потой бік "я" людини.

"Головна функція обовязку — каже Сутерлянд — надати непохитности і постійности де-яким примхуватим виявленям коханя, що дуже часто неоднакові у ріжних осіб, а то навіть і в одної особи, але в ріжні часи... Коханє — двигаюча сила, але почутє обовязку повинно бути, як маховик, щоб надати помірности поривчастій енерґії сеї сили". Пояснимо се прикладом. Два школярі не вивчили урока. Один з них має принадний вигляд, а другий якийсь понурий, непринадний. Коханє схиляє учителя вибачити першому, свідомо не звернути уваги на його недбальство: він такий гарний, приємний на вигляд хлопець. До другого-ж школяра коханя немає, і в учи-

теля виникає бажанє покарати його за недбальство. Оттут то й потрібний обовязок. Він нагадує учителеви, що особисте коханє до одної особи треба схилить перед загальним коханєм до вселюдства; нагадає, що кожда людина мусить до всїх людей ставитись однаково справедливо, однаково чесно. "Мушу міркою одною я мірять близьких і чужих", каже Ібсен устами Бранда, бо всї люди — однакові люди. Обовязок нагадає учителеви, що тілько правдиві відносини користні родови, і примусить учителя поставитись до обох учнів однаково справедливо.

Як би-ж не було нї почутя, нї свідомости обовязку, то людина-б часто схиблювала. Учитель під впливом особистого коханя міг би вчинить несправедливо, то-б то й неморально. Отже й не дурно каже Грінченко: "повинність — ось той владар добродійний, що вбереже мене від мук і лих".

Часто коханє доводить нас і до свідомої помилки. Наприклад, коли нам треба скласти моральний присуд над особою близькою, рідною, або над самим собою. До бажаня близьких осіб та до бажаня власного наше коханє ставить ся занадто прихильно і має тенденцію завше вважати їх моральними. Наприклад, у мене ніколи не вгаває бажанє випити чарку. Моє почутя коханя тут безумовно ставить ся досить прихильно до сього бажаня. Але-ж чи можна такі бажаня та пориваня вважать моральними, через те лиш, що на їх бік стає коханє? через те лиш, що маємо завше схильність вишукувати правдивість там, де нам подобаєть ся? Чи буде-ж се відповідати принципам моралї?

От в таких то випадках, коли людина дуже легко може помилитись, дуже легко може обдурити сама себе, рахуючись лиш з своїми поривами та з коханєм до того часткового, що стоїть ближче до "я", ніж до загального, — повинна бути для людини зверхна, не лиш її особиста, а й сторонна міра мотивів, повинен бути безсторонний суворий судець з по-той- бік "я". Таким судцем і є обовязок.

Сила та значінє обовязку.

Крживицький каже, що особливо виразно змалював силу

та значінє обовязку В. Гюго в своїм творі "93-й рік", де він розповідає про те, як Говен, старший серед гурту вояків-республиканців, випустив на волю монархіста, розжалобившись тим, що маркґраф — монархіст віддав ся до рук їх ворогів, ради вратованя дітей своїх від смерти в огни. Коли Говена судили, то всї судцї визнали вчинок його благородним, але добре зрозуміли й те, що при тодішних обставинах він не повинен був сього робити, а коли зробив, то мусить понести кару на смерть. Особливо добре се зрозумів колишний піп і вчитель Говена, і його голос порішив справу. Говена покарали на смерть; але-ж і його вчитель, не маючи спромоги згодитись з думкою, що його вихованець загинув, теж наложив на себе руки. Свою силу обовязок виявив тут на вчителеви Говена. Сей учитель, почуваючи до Говена горяче коханє і добре знаючи, що пустив маркґрафа на волю не з злою для держави метою — вважав його морально правдивим, і через се вчинок його визнав шляхетним. Але се лиш учителеве особисте розумінє моралї. Справа-ж стосувала ся громадянства, держави. Через те для вирішеня моральности вчинку Говена вчитель повинен був взяти громадську міру моралї і рахуватись з державним розумінєм її. Держава-ж забороняла самовільно випускати ворогів на волю, щоб не було зловживаня, а як Говен випустив на волю ворога держави, не маючи на те ніякої підстави ні з боку законів, ні з боку інтересів держави, то виходило, що він зробив з погляду держави неморальність, а через те й повинен був понести кару, понести кару за те, що свої особисті інтереси, хоч і шляхетні, поставив вище державних. Се добре розумів учитель Говена. Тут йому й треба було вирішить, чи, складаючи присуд Говенові, рахуватись лиш з своєю особистою моралю, з моралю, як він сам її розуміє, і виправдать Говена; чи рахуватись з моралю в межах розуміня її державою і покарать Говена. Його голос міг поверть справу в той чи инший бік. Від него залежало виправдать кохану людину; до сього його нахиляло горяче й глибоке коханє. Та як справа стосувалась суспільства, то він мусів взяти мірку моральности не свою, а громадську. Громадянство-ж від Говена вимагало буквального послуханя закону, а від його вчителя, яко судиї

(в данім разї) вимагало чесно судити. Судити чесно в розуміню суспільства того часу означало судить так, як вимагали тогочасні закони суспільства про такі вчинки, як Говенів. Чесно судити в даному разї означало — судить по законах держави. Суспільство вважало і вважає загальною мірою моралї, для всїх своїх членів — судить по законах чесно: се обовязок. І в наведенім прикладї сей обовязок налягав на Говенового вчителя всїм своїм тягарем. Обовязок вимагав від него судити, рахуючись правдиво лиш з законами суспільства і, хоч нїхто не міг довідатись про те, чи вчитель судитиме Говена відповідно законам тієї суспільности, чи відповідно власному лиш розумінню моралї, а все таки свідомість обовязку примушувала учителя судити іменно відповідно вимаганям суспільства та держави. Як би-ж вчитель Говена взяв мірою Говенового вчинку свою особисту мораль, то зробив би перед суспільством і державою нечесно, бо громадські справи повинно мірити ся громадським розумінєм моралї, громадською мірою. От тут то обовязок і примусив вчителя рахуватись не з своїми поглядами, а з загальними. Через те він Говена особисто виправдив, а як представник держави — покарав.

Обовязок — загально суспільний погляд на мораль.

Таким чином виходить, що обовязок се та сила, що примушує людину поважати громадський погляд на мораль і чесно погоджувати з ним свої власні особисті моральні погляди. А. Крживицький каже, що з наведеного прикладу “можна зробить тільки один висновок — що норма (обовязок), як виступає оборонцем гомадського спокою, то часто байдужно ламає ті почутя кохання, які виявляють ся безпосередньо”. І правда, обовязок примушує глибоке міцне горяче кохання до окремої особи підхилить менчому по інтенсивності, по силї виявленя, але більш відповідному по суті, головному принципови коханя, — коханю до людини взагалї, до громади. Обовязок примушує окрему особу зрікатись навіть пекучих особистих інтересів на користь не так пекучих, та за те ширших і поважнїщих інтересів громадянства. З сього видко, що почутє та

свідомість обовязку відграють велику ролю при моральнім присуді.

Але не треба думати, що обовязок є органична частина єства моралї, він лиш зверхня громадянська міра мотивів, відповідно сучасному громадянському розуміню меж моралї. Обовязок се — сторож, що примушує людей загальною мірою вимірювати, чи мотиви власних вчинків не виходять по-за ті межі моралї, які визначило громадянство. Обовязок — се свідомість, що треба вживати ту загально визнану міру, якою користуєть ся моральне почутє та моральний розсуд не одної людини, а цїлої громади. Обовязок се той доглядач, що каже людинї: "Чоловіче, живеш в громадї, то й слухай її. Не дури нї її, нї себе, бо люди збоку добре бачать, де правдою живеш, а де себе й других дуриш".

Кожда окрема особа по своєму розуміє добробут суспільства, кожда людина має свої погляди на мораль, а через те й засоби осягненя родового добробуту у ріжних людей ріжні. Як що дозволити всякій особі вживати своїх заходів, зґрунтованих лиш на одинокім особистім досвідї, а через те часто й помилкових — то се тільки пошкодить суспільству й родови. Тому то ми не маємо нїякого права в громадських справах покладатись лиш на власну мораль, на особисте розумінє моралї. Отже суспільство і вважає законним лиш той погляд на мораль, який істнує серед більшости його членів. Воно-ж уважає його й обовязком для всїх своїх членів. Се й є норма, або обовязок розуміти мораль так, як того потребує сучасне суспільство.

Ся норма завше залежить від того щебля культурного поступу суспільства, на якому воно стоїть. Через те обовязок не є щось непохитне, а навпаки, щось дуже рухливе. Часом воно навіть не цїлком відповідає дїйсному головному принципови моралї. Проф. А. Герцен, наприклад, каже: "треба остерігатись уважать суспільну совість непомильною: вона на протязї віків дозволяла і хвалила богато поганих річей, як напр. канібальство, людські жертви, невільництво, релїґійні переслїдуваня і т. и".

Обовязок не має фізичної сили примусити людину робить

так чи инакше. Як що людина не культурна, то вона хоч і знає, чого вимагає обовязок; знає, що треба слухатись його вимагань, а все таки не хоче того робить. Тут до помочі обовязкови стають: 1) інстинктивне, а часом і свідоме, поважанє громадянської думки і страх перед нею та 2) закон переймaня або перехопленя. "Уже в дуже й дуже давні часи первісна людина — каже Дарвін — кермувалась ухвалою чи огудою своїх товаришів. Видимо, що члени одного й того-ж племена повинні були ухвалювати такі вчинки, які здавались їм користними для загального добра, і гудили такі вчинки, які, здавалось їм, повинні були принести зло".

Часто людина, складаючи моральний присуд своїм мотивам, користуєть ся поглядами на них громадянства (зякими вона ознайомилась в розмові чи в лїтературі). На основі сього вона вже складає моральний присуд не відповідно особистому розуміню моральности, а відповідно тому, як громадянство в той час розуміє мораль. В такім разї людина кермуєть ся принципом по народній приказці, — "як громада, так і я", або "нехай буде, як скажуть люде". Тут часто відограє значну ролю страх та сором підпасти під загальну огуду і призирство громадянства. Отсей сором та страх перед тим, що люди висміють або вилають, частійше всього примушує людину виконувать обовязок, се-б то вживати тут мірку моралї, яку склала громада.

"Хоч ганьба очі не виїсть, але не дає між люди показатись". По сій, звичайно, причинї старі люди роблять те, чого обовязок від них вимагає. Дїти-ж просто перехоплюють все у старих. Їм подобаєть ся виконувать обовязок, бо "так старші роблять". "Так великі роблять" — се один з головнїйших мотивів дитячих вчинків. Та, правду кажучи, і у "великих" він відограє значну ролю; особливо у людей, які не мають здібности сами добре все розмірковувать. Такі люде, перше нїж що вчинять, завше запитують себе, а "що кум скаже"? Такі люди, звичайно, все роблять за другими, все, навіть дрібниці, перехоплюють у других, а разом зо всїм перехоплюють і моральні погляди. Таким чином, прирожденний закон перехопленя кермує їхнїми вчинками як раз так, як того бажає більшість гро-

мадянства. Бажаня-ж більшости в моральних справах як раз і дає ті межі моральности, слухатись яких є обовязок кождої людини. Громада сама в сих межах слухаєть ся моралї і дає сим приклад і другим слухатись.

Само собою зрозуміло, що людину, яка складає моральний присуд тілько на підставі сучасних громадянських поглядів, по принципу "так другі роблять", що в житю найчастїше трафляєть ся — не можна ще вважати цїлком моральною. Хоч вчинки її й не суперечитимуть моралї, та все-ж таки до певної моральности їй богато чого бракуватиме. Бракуватиме, перше за все, тієї власної свідомости, того міркованя над власним вчинком, яке вважаєть ся необхідною ознакою моральної діяльности. Громадянський погляд (хоч би й помилковий), та звичай перехопленя (мода), що прямують справдить обовязок, можна вважать за фактори справжньої моралї лиш тодї, коли вони беруть ся на увагу не через те, що иншого викруту немає, а по щирому переконаню, що в данім разї як раз так треба зробить, щоб задовольнити себе і не пошкодить другому. Громадянський погляд та звичай перейманя тодї помагають моралї, коли беруть ся по щирому переконаню, що "людський голос — Божий голос".

Щиро і по правдї людина користуєть ся громадянськими поглядами на мораль та правдивим відповідним перейманєм громадянських вчинків тодї, коли кохаєть ся в справедливости, любить громаду. Отже обовязок стає фактором моралї тільки тодї, коли ґрунтуєть ся на коханю. Обовязок надає непохитности моралї і стає її справжним співробітником лиш тодї, коли людина, наприклад, не бреше, бо щиро правдиво боїть ся зробить те, що громадянство вважає неморальним, боїть ся згубить поважанє серед того громадянства, яке вона кохає.

Хто шануєть ся, того й люди шанують. (нар. пр.)

Ще більше стає мораль непохитною, ще більше вона набирає сили, правдивости і влади над людиною тодї, коли людина, наприклад, не бреше через те, що се їй гидко; коли людина вважає брехню не вартою своєї гідности, достойности, образою свого гонору; коли людина соромиться сама себе за

брехню, коли навіть думка про можливість брехні викликає у неї на виду червоні плями сорому, не зважаючи на впевненість в тім, що про се ніхто не знає.

В таких випадках, при таких умовах ми маємо ще більше шансів на те, що наш моральний присуд не помилить ся, маємо право сподіватись, що при таких умовах і прирождене інстинктивне почуте (коханя) і свідомість моральної правди (розсуд) не підуть двома ріжними стежками, а знайдуть одну найправдивіщу стежку, на якій і зіллють ся до купи. При таких умовах почутя прирожденої моралї (коханя) і міркованя розсуду знайдуть ту правду, яка задовольнить їх обох. Та тут уже надає непорушности моралї не обовязок, а самоповага; тут людина кермуєть ся вже принципом: "не чужа бесіда, совість сама нас плямить". Тут мораль міцніє від того, що людина шанує свою особисту моральну чистоту, соромить ся стать брехуном навіть в своїх власних очах, бо досить поважає себе, як людину, що мусить носити правду в серці своїм.

Лакомб каже: "коли людина шанує особисті свої гідности, чесноти, то вона дорожить і чеснотами ріжних концентричних гуртів, що оточують її". Таким чином, як що людина дорожить своєю особистою правдою, чистотою, то мимохіть доглядає правди та чистоти і в виконаню того, що вимагаєть ся від неї громадою, а правдиве виконанє громадянських вимог уже є моральність.

Самоповажанє — міцніщий, правдивіщий і значно глибший фактор моралї, ніж обовязок. Воно навіть підтримує й силу обовязку, бо своєю натурою, своїм змістом стоїть ближче до коханя, ніж обовязок. Самоповага майже цілком складена о коханя: як би людина себе не кохала, то й не поважала-б Людина тілько тодї справді й поважає себе та соромить ся зневажити себе, коли щиро кохає сама себе: кохаючи себе, не хоче себе нічим заплямувати. Таку самоповагу в данім разї можна ще (не міняючи внутрішнього змісту сього слова) назвати справжним правдивим самокоханєм.

XI.

ЗВЕРНЕНІ ФАКТИ МОРАЛЇ: в) ПРИНАДНІСТЬ ПРЕКРАСНОГО.

”Я люблю красиві згуки,
Я люблю святу красу, —
Так до вас, ворожі дуки,
Я душі не понесу.

Я люблю свої страждання
І страждання тих людей,
Що тримають до сконання
Прапор страдницьких ідей.“
(Чупринка).

”Я так люблю ті співи,
Бо я їх сам зложив
У тихі хвилї щастя,
У хвилї, як тужив.
Одна — сільський дзвіночок
Нагадує менї,

Як в сумерку вечірнім
Дзвенить у тишинї,
А друга сум наводить,
Стає понурим світ,
Мов вітер хмару кличе
На ясний небозвід“.. .
(Маковей.).

”Яка краса: відроджене країни!
Ще рік, ще день наз ад тут чув ся плач рабів.
Мовчали десь святі під попілом руїни,
І журно дзвін стари по мертвому гудів.
Коли відкіль взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схо пила, пройняла, —
І ось, дивись, — в руках знамена
І гимн побід співа невільна сторона“...
(Олесь).

І живучі і могучі
Славні пісні України,
Уразливі і унилі,
Як плач сиротини.
Їх родив же степ широкий,
Гей та Дніпр, та море

Вони з серця виливались
Від тяжкого горя.
Розлило ся по всїх піснях
Горенько козаче —
У веселих і у гарних
Співаюче плаче.
(Дума про Морозенка).

Прекрасне і краса.

Перше ніж казать що про третий фактор моралї — принадність прекрасного, ми повинні зясувать, який зміст ми вкладаємо в слово “прекрасне”, і чи справдї воно принадне і чого воно принадне. Для цього треба добре розмежовувать терміни — “краса, красиве” — від терміну “прекрасне”. Краса—се зверхні форми всякої річи, той чи инший склад її рис, смужок, які приваблюють наше око. Прекрасне—се гарний, добрий, приємний внутрішний зміст річи, який приваблює на-

шу душу. Красиве може бути і добрим і злим, прекрасне-ж тілько добре. Здебільшого, краса і прекрасне істнують поруч: де краса, там і прекрасне; але буває й навпаки: краса є, а прекрасного нема; або є прекрасне, а краси нема. Буває, що людина й некрасива, але приваблює нашу душу тим прекрасним, що містить ся в її душі. Не дурно й кажуть: "не диви ся на вроду, але на природу".

Нам смакує те, що користне і до чого ми звикли.

Щоб краще зясувать, що-ж саме ми вважаємо за прекрасне, візьмемо для першого прикладу смак. Яка небудь страва нам смакує. Ми кажемо, що вона прекрасна на смак, а друга — ні. Наука ось як просто зясовує се: те, що нам не шкодить, а пользує; що краще всього впливає на наш орґанїзм; що ми частіще вживаємо — те нам і смакує, має для нас прекрасний смак; те-ж, що шкодить нашому орґанїзмови, що ми рідче вживаємо—те нам не змакує. Цукор, наприклад, має прекрасний смак. Але через що-ж се так? А се через те, що 1) зо всїх споживків він найкористніщий нашому орґанїзмови, 2) він єсть у всякому споживку (тілько не в однаковій мірі й формі) і 3) вживаєть ся людьми (в ріжних формах) з давних давен найбільше, нїж який другий споживок. Таким чином, через те, що цукор нам дуже користний, ми звикли до нього і він нам вдаєть ся приємним, прекрасним на смак. Ми не через те їмо цукор, що він приємний на смак, а навпаки, цукор вдаєть ся нам приємним через те, що ми до нього звикли, бо завше його вживаємо. Одним словом, як каже народня приказка: "не то гарне, що гарне, але то, що кому подобаєть ся".

Коли картофля вперше у нас зявилась, то її не хотїли їсти, вона здавалась несмачною. Але як вона не тілько не шкодила людському орґанїзмови, а навпаки, пользувала йому, то люде помаленьку до неї звикли, і тепер вона всім смакує.

Подібних прикладів можна богато знайти навіть в житю окремих осіб. Спершу яка небудь страва не довподоби, не смакує, а після довгенького споживаня її, як що вона не шкодить орґанїзмови, людина так до неї звикає, що потім вважає її найсмачніщою. Слїд не забувать лиш того, що не у всїх лю-

дей однакові орґанїзми, а через те й не всї однакової страви потребують. “Від чого кінь брикає, від того віл здихає”. Одним людям, скажемо, яка небудь страва смакує, а другим та сама страва не смакує, бо не підходить до їхнього орґанїзму. Отже й виходить: “хто любить гарбуз, а хто диню”, а через те “що один бракує, то другий пакує”. Але є й такі страви, які пользовиті майже для всякого орґанїзму, і всї вважають їх смачними. От хоч би й цукор. Таке саме зявище можна спостерегти і в других сферах почутя.

Одним словом, що не шкодить, — не вживаєть ся частїше, люди з ним звикають ся і воно стає приємним, прекрасним. А що шкодить, те навпаки — стає злим, огидним, бридким. Тому то й кажуть: “не те гоже, що гоже, а те, що миле”. А милим воно стає, чим більш вживаєть ся.

Буває часом, що яка небудь річ нам спершу не подобаєть ся і потроху навіть шкодить; ми почуваємо до неї огиду, наш орґанїзм її не приймає. А згодом, як орґанїзм звикне до неї, ми знаходимо в ній навіть приємности. От хоч би і вживаня табаки, горілки, морфію, а також устриць, спаржі, жабячих ніжок і таке инше. Після першої цигарки з душі верне, а як звикнеш — прекрасна річ. Так і инше.

Рідна пісня найкраща пісня.

Візьмемо тепер приклад з музики. Кождій людинї більше всього подобають ся піснї й музика її народу. І хоч часом людина вперше чує яку небудь пісню свого народу, а все таки зачаровуєть ся нею, навіть не знаючи, що то пісня рідного люду. Се стає від того, що всякий нарід утворює свою музику на свій шталт, на свій смак, відповідно такій комбінації звуків та темпу, яка йому особливо подобаєть ся.

Візьміть ви, наприклад, всї піснї українського народу і прислухайтесь до них. Неодмінно в кождій ви помітите щось однакове і в змістї мотиву і в зверхній конструкції його, не вважаючи на те, що звуки чергують ся не однаково і т. и. В загальній темі, в внутрішньому змістї всїх українських пісень є щось однакового. Се так званий характер пісень. Характери всїх українських пісень рідні між собою. Тому, хоч людина

і вперше чує пісню свого народу, але де-що з теми сеї пісні, з її внутрішнього змісту та конструкції, з її характеру — вона давно вже знає, бо здибала ся з ним в других піснях свого народу. Се загальне "щось" (що є у всїх піснях) увійшло в її душу й тїло ще з дитинства, разом з молоком матері. Вона від батьків та дідів унаслїдовала їхню вдачу — пориватись іменно до таких пісень, як раз з таким мотивом та з таким змістом. І те "щось" в піснї дуже рідне кождій людинї українського народу. "І надії, і жалї свої" на такий як раз шталт висловлювали діди наші та прадїди і помічали, що такі то слова, така то мельодія, помагають їм забути своє горе, полекшують його, потїшають душу, а в радощах надають ще більше щастя. Предки наші вживали пісень на такий то іменно спосіб, а не инший, більше до них призвичаювались, ріднились з ними, бо такий то як раз характер пісень сприяв осягненю духовного добробуту, як окремих осіб, так і всього роду. Часто вживаючи такі комбинації і звуки, народ звик до них, і вони стали йому рідними тай прекрасними. І Українець, наприклад, ні за-що в світї не забуває рідної піснї. Матір рідну забуде, мову, обовязки громадянина, а як почує рідну пісню, то зараз і згадає, що він принаймні хоч "тоже малоросс". Така сила сеї піснї, бо:

Стародавний запорожський лад
Дав пісням тим давним дивний склад.
І дала їм силу слова
Голосна Днїпрова мова...

бо:

Пісня то кохана,
То ріднії слова
Од них аж млїє серденько,
Палає голова!
В тїй піснї все відбило ся,
Що я люблю й любив,
І слухав би, виваючись,
А потім би й зомлїв
Під згуки тії ріднії
У рідній сторонї."

Пісня-ж чужого народу не робить такого великого впливу на людину. Є дуже відомий анекдот, буцїм то перському шахови, коли він слухав европейську музику, більше всього

вподобалось, як настроювали струменти. Як би се й правда було, то тут не було-б нічого дивного: шах звик до такої музики, яка по своєму характеру наближаєть ся до того, як у нас настроюють струменти.

Буває часом, що пісня одного народу дуже подобаєть ся й людині другого народу. Се свідчить про те, що й той другий народ перебував в таких же умовах, як і перший, свідчить про те, що пісня малює й викликає як раз такі почутя, які часто доводилось переживати обом народам.

Прекрасна та картина, сюжет якої взято з близького житя.

Те-ж саме, що помічаємо ми в сфері музики, помічаємо і в сфері мальовництва. Коли малюнок подобаєть ся нам з першого погляду, то се свідчить про те, що на йому змальовано річи чи зявища, або хоч комбінації їх, досить нам знайомі, а то й рідні. Малюнок подобаєть ся, коли ми бачимо змальованими як раз ті зявища, або виявленя того почутя, в яких ми сами колись перебували, або мали в житю з ними близькі стосунки. Щоб переконатись в сім, досить пригадати, що нам більше всього подобають ся малюнки на сучасні теми, з близького нам житя, се-б то, як раз те, що ми найчастійше бачимо в своїм житю, що приємне нашому орґанізмови, що допомагає нам в житю. "Ніяке мистецтво ніколи не мало спромоги утворить ідеал цілком одірваний від дійсности, а навпаки, всї деталї сих ідеалів взяті з дійсного житя. Завданя мистецтва лежать в тім, щоб обєднують розсипану красу окремих річей в одну загальну гармонічну картину, яка сама по собі може в дійсности й не буть, а істнуватиме лиш в уяві".

Виходить, що прекрасним людині ввижаєть ся те, до чого вона звикає; а звикає вона до того, що найчастїше здибає в житю; а здибати вона завше намагаєть ся те, що пользує її орґанізм та задовольняє її духовні потреби і провадить до щастя. Природа-ж вважає найголовніщим ділом в житю людини осягненя родового добробуту. От до сього вона й посуває людину. Томуто людині і здаєть ся користним, пользовитим та милим лиш те, що користно родови. Людина, кохаючись в дїтях, в подружу, в суспільстві, завше дбала і дбає про

ті справи, які користно відбивають ся на осягненю родового добробуту. Через те вона найбільше повторюєть ся в тім, що найкористніще родови. Часто-ж повторюючись в тім, що найкористніще родови, людина звикає до нього, і воно ввижаєть ся їй принадним, прекрасним.

Перед нами, наприклад, такий малюнок: мати держить на руках дитину і голубить її з безмежним коханєм; вся постать її виявляє ніжність та турботу про дитину. Кому не до вподоби такий малюнок? Хто не вчує в собі теплого, тихого, спокійного, але глибокого задоволеня ним? Наш ґенїй — "Кобзар" каже: —

У нашім раї на землї,
Нїчого кращого не має,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває иноді — дивлю ся,
Дивуюсь дивом — і печаль
Охватить душу, стане жаль
Менї її, і зажурю ся,
І перед нею помолю ся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої.
Що в мир наш Бога принесла.

Така картина всім подобаєть ся, але разом з тим хто-ж не згадає, що таку саму картину він не раз бачив в своїм дійснім житю?

Рід здавна вимагає від матері, щоб вона доглядала дитину. Мати слухаєть ся такого родового вимаганя. Та подія, те зявище, що стало сюжетом для даного малюнка, повторюють ся досить часто не тілько в житю роду, а і в житю окремих людей. Люди часто з ним зустрічають ся, звикли до нього і на решті воно ввижаєть ся їм дорогим, прекрасним.

Візьмемо ще один приклад. Перед нами здорова, свіжа, неблазна пара молодят. Коли ми на них дивимось, то почуваємо в собі якесь гарне почутя задоволеня чимсь прекрасним. Бо воно й правда. Ся пара не дурно приваблює до себе наші очи й нашу душу. Тут є прекрасне. Неблазність користна родови; рід вимагає від людей неблазности; ми особливо звикли, щоб дївчата сього слухались, і нам мило бачити дївчат, молодь взагалї, неблазною. Нам мило бачити не тілько саму неблазну молодь, а й малюнки з неї.

Не дурно то і велика сила артистів-малярів захоплюєть ся портретами та етюдами дївчат та дїтей. Се й справдї найпрекраснїщі сюжети для малюнків.

А візьміть ви яку небудь повію, хоч би й молоду та здорову. Коли ви людина з непопсованим почутєм, то з першого погляду на неї, на її поведенє, ви відчуєте огиду.

Навіть неблазна дївчина чи хлопя з красивими обличями, коли вони кволі, хоруваті, то й то викликають якесь почутя прикрости, незадоволеня. Не красиве-ж навіть обличе, але здорове, викликає у нас симпатію до нього, в ньому ми знаходимо щось прекрасне.

Природа вимагає здоровля людському поколїню, ми звикли бачити молодь здоровою, веселою. Се така дійсність. Того то й малюнки на такий сюжет нам милі. Вони принаджують нас своїм змістом та виглядом, роблять на нас вражіня прекрасного, задовольняють наше почутя прекрасного.

Війна не прекрасна, бо від неї одвикли.

В старовину люди часто воювали між собою, бо вважали війну необхідною і користною. Вбивство було тоді річю звичайною. Воно тоді не тільки не вважалось ганебним, а навпаки, в де яких випадках (крівава пімста, війна, дуель) навіть священно прекрасним. Тепер же люди одвикли від війни; вбивство в порівнаню з старовиною рідче стало трафлятись; люди одвикли від нього, а тому і вважають його не тільки не прекрасним, а прямо ганебним, бридким. Наскілько часто й щиро вбивство в старовину вихвалялось всякими поетами, настілько тепер воно ними гудить ся.

Правда, в де-якх верствах суспільства і до нашого часу деякі вбивства вважають ся ще прекрасними. Щирим воякам, наприклад, вбивство на війнї та на дуелі здаєть ся й досї прекрасним. Та все таки воно тепер прекрасним вважаєть ся більше по традиції, нїж по внутрішньому орґанїчному почутю та правдивому розуміню. Сї люди ще не зовсїм одвикли з легким серцем дивитись на людську кров.

Прекрасне те, що користне родови.

Наведеного досить, щоб впевнитись в тім, що прекрасне те: 1) що користне родови і 2) що найчастїше вживаєть ся людьми або трафляєть ся в їх житю.

Бюхнер каже: “ми вважаємо яку небудь річ відповідною меті, або прекрасною через те, що звикли до неї, через те, що вона стає гармонїчною для нашого ока; се-б то через те, що почутє нашого ока потроху до неї звикло. Може бути, що ми вважали-б її через ту саму причину не менче красивою і відповідною меті (аби вона тілько потрохи згоджувалась з нашими потребами або почутєм) навіть в тім разї, коли-б вона визначилась значно иншими рисами, нїж тепер. Через се, звичайно, людинї ввиджають ся красивими всї ті уявленя, які найчастїще виникають перед нею і розбуджують в найбільше призвичаєній формі її апарат уявленя; тим часом як всї вражіня, до яких вона не звикла, або від яких часто ухилялась — викликають протилежне почутя. З одного боку є богато річей, які подобались в инші часи або й тепер ще викликають у инших народів найвище задоволенє, але нам вони здають ся мерзеними, некрасивими, огидними; а з другого боку, — ми часом зачаровуємось такими річами, до яких другі ставлять ся зовсїм байдужно”.

Розуміня і відчуваня прекрасного не скрізь і не завше однакові. Їх межі міняють ся, як і межі обовязку, відповідно загальному поступу людей, відповідно сучасним і місцевим умовам житя, а особливо відповідно особистому відчуваню прекрасного, бо не кожда людина однаково відчуває принадність прекрасного. Чим більше людина розвинена, тим ширше і глибше вона відчуває прекрасне. “Умілість, поезія, наука, моральність, — мовляв Рібо, — всї сі найвищі здобутя людського духу, уявляють собою тендитну, крухку, дорогу рослину, яка пізно розцвила та й пізно оплодотворилась довгою працею несчасливих поколїнь... ідеал показав ся і не цїлком і не зразу; він розвивав ся крок за кроком”.

Всяка річ прекрасна лиш доти, доки не шкодить.

Крім того, треба памятати, що як тілько прекрасне починає нам шкодити, то зараз же й перестає бути прекрасним. Коли від того цукру, що ми ззїли, нас занудить то цукор стає взагалї нам противним, бридким. Коли кохана особа ганебно обдурить нас, — все вражінє прекрасного від неї зникає (імен-

но вражінє прекрасного зникає, хоч вплив краси часом лишаєть ся й на далї).

Цікаво тут пригадати також і те, про що оповідає Л. Толстой в своїм творі — "Крейцерова соната". Толстой каже, що після кількох днів нїжного горячого коханя, в які одна людина здаєть ся найпрекраснїщою для другої, при зловживаню супружим правом, настає час фізичної перевтоми, коли чоловік і жінка стають одно одному бридкими. Пройде-ж час, орґанїзми відпочинуть від шкоди, інстинкт знов потягне сих самих людей в купу, і вони знов стають одно одному прекрасними.

Прекрасне приваблює людей до моральних вчинків.

Так скрізь в історичнім житю людей. Що користне орґанїзвоми, що користне особі або родови, те в той час, коли воно користне, має велику принадність для людей. Воно своєю прекрасністю приваблює їх робити як раз те, що приносить користь родови. Прекрасне має вдачу принаджувати людей до користних родови благородних моральних вчинків; має силу принаджувати робити так, як того вимагає користь родови, як того вимагає природжена мораль.

Хто, наприклад, не захоплював ся завзятєм ворога, який обороняє свій рід? не захоплював ся, часом забуваючи всю свою злість на нього? Хто байдужно проминав картину смерти Сократа, що відважно приймає отруту за ту правду, яка, на його думку, веде людей до щастя? Хто не марив прекрасною картиною боротьби з ворогами за щастє всесвітнього братерства? Хто не захоплював ся картиною відваги окремих осіб, або жменьки людей, як от, наприклад, перших християн, що гордовито йшли на смерть від ката за проповідь тої правди, в якій вони добачали ґрунт людського щастя? Кого сі прекрасні картини і зявища не принаджували, не заохочували направляти власні вчинки відповідно їхнім ідеям?

Отся то принадність прекрасного є теж досить цінний фактор моралї, бо вона теж надає їй непохитности та сили. Людина, в якій почутє до прекрасного так розвинено, що прекрасне принаджує, приваблює її, бувши морально й неосвіче-

ною, все таки в більшости свого поведеня буде моральною, бо прекрасне принаджуватиме її до моральних вчинків, а від неморальних відпихатиме.

По своїм елементам вдачі, по своїй натурі принадність прекрасного ще більше ґрунтуєть ся на коханю, ніж самоповага.

В зміст обовязку входить кохане (до себе), яке звязане з острахом перед громадською думкою; його переважує не еґоїстичне, а морально-правдиве кохане до себе, яке входить в почуте самоповаги; але найбільше кохане лежить в принадности прекрасного, бо тут є і кохане до себе і кохане до других. Там-же, де кохане до себе стоїть поруч з коханем до других, там більше місця моральній діяльности. Вчинки, що пораховані і з тим і з другим коханем, правдивіщі, ніж ті, які рахують ся лиш з одним. Тим то найбільше моральними будуть ті вчинки, ті мотиви, які ґрунтують ся на тім факторі моралі, що має в собі найбільше коханя.

Ми поважаемо ту людину, яка по обовязку чесного члена суспільства, по обовязку, який виконати примушує суспільство, силкуєть ся завше допомагати сусідам. Ще більше поважаемо ми ту людину, яка допомагає другій з поваги до власної гідности, яка, кохаючись в своїй особистій чистоті, не хоче бути жорстокою в своїх власних очах. Але в тисячу раз більшим поражанем користуєть ся той, хто в опікуваню про сусід, про людей взагалі, бачить найпрекрасніщий людський ідеал; хто, кохаючи сей високий, прекрасний ідеал братерського єднаня, може зріктись всіх своїх особистих інтересів; хто без всякого наріканя перебуває за других людей муки і кривди, через те лиш, що се йому здаєть ся прекрасним; хто гордовито виступає за людські кривди на смерть; хто, радісно всміхаючить тому прекрасному ідеалові справедливости і людського щастя, який змалював ся в його души, сміливо заявляє: —

Нехай нас мучать і катують,
А слова правди не убють...

(Кониський).

XII.

МІРА ЧЕСНОТ — КОХАНЯ.

”Не хваліть ся, що живе ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава...
Не пишайте ся-ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви раби, хоча й пани ви
Над своїм народом“...
(Грінченко).

...”Дурний шию підставляє
Й сам не знає за що,
Та ще й Ґонту зневажає
Ледаче ледащо:
”Гайдамаки — не воїни, —
Разбойнікі, вори,
Пятно в нашей історії“!
Брешеш, людоморе!
За святую равду, волю
Розбійник не встане;
Не роскує закований
У ваші кайдани
Народ темний; не заріже
Лукавого сина;
Не розібє живе серце
За свою країну“...
(Шевченко).

Чесноти.

Моральна вдача людини завше виявляєть ся в її поведеню та в її вчинках. Одні вчинки ми вважаємо за моральні, а другі за неморальні. Моральні вчинки ми звемо чеснотами, доброчинством, а неморальні — мерзотою, злочинством і т. и. Певно, що в більшости по самих уже вчинках можна міркувати, яка саме вдача людини, добра чи зла, примусила її послухатись того чи иншого мотиву і взять його за ґрунт для свого вчинку. Коли ми бачимо, що людина допомагає сусідам, то ми догадуємось, що вона взагалї має добре серце; кажемо, що вона жалїє людей і через те допомагає їм. Жаліють же тих, кого кохають. Виходить, що вдача людини помагати сусідам залежить від того коханя до людей взагалї, яке є в її серці. І справдї: розглядаючи всякі моральні чесноти, ми скрізь мимохіть помічаємо, що утворювати їх примушує людину завше кохане.

Тому добра бажаєм, кого кохаєм.

Людина не може бути доброжичливою, коли не має коханя, бо не може вона бажати добра тому, кого ненавидить. Як що часом де-хто й каже: “хоч я його й ненавиджу, а все таки бажаю йому добра”, то сї слова свідчать лиш або про те,

що людина ще не захопила ся цілком ненавистю, і в її душі, поруч з ненавистю, істнує ще й значно дужче кохане до тої людини, яку вона буцїм то ненавидить; або істнує глибоке кохане до людей взаґалї, яке придушує ненависть людини і примушує її не задовольняти мотивів ненависти. Коли вже людина бажає добра другій, то се свідчить про те заховане коханя, якого вона й сама в собі, може, не помічає і не розуміє. Тут, поруч з особистою ненавистю до особи Івана, Степана і т. д., неодмінно істнує загальне, родове кохане до Івана, Степана, яко членів семї, племена, людства, яко до носителїв загально-людської вартости. Ідеали людського добробуту мимохіть примушують нас, ненавидячи ворога, як шкідливу для нас особу, кохати його, як члена, та ще може й досить користного члена, нашої семї, роду, племена, нашого суспільства. Саме менче, що в такім разї ми почуваєм до ворога — се жалість. А чи може людина жалїти того, до кого не почуває ніякої симпатії?

Як доброжичливість, так само й инші чесноти, наприклад, великодушність, терпіня, скромність, вірність та неблазність не можна собі инакше уявити, як не зґрунтованими на коханю. Бо, наприклад, хто буде терпіти образу, утиск від того, кого ненавидить? Або думкою про себе, або в розмові з приятелями, або отверто перед кривдником, він все таки висловить свій протест. А там, де під зверхньою чеснотою ховаєть ся приглушений протест, нема вже чесноти. Чеснота перестає бути чеснотою, коли вживаєть ся невільно, а з примусу.

Кого кохаємо, тому богато прощаємо.

Инша річ помічаєть ся в відносинах людини до осіб, яких вона кохає. Як вона щиро кого кохає, то у неї навіть не виникає й думки протестувати проти утисків. Тут, може, її гірше гнїтять, ніж де инде, але тут їй часом навіть приємно таки почувать, що своїм терпінем, перенесенем утисків, вона дає спромогу коханій особі задовольнити де які її, може й примхуваті бажаня. Може сі утиски й тяжкі для людини, може й ображають її, може вона часом і жалує, що так воно робить ся,

але кохане примушує її не протестувать, а мовчки терпіти. Без коханя нічого подібного не було-б.

Є й такі чесноти, що не завше ґрунтують ся на коханю, наприклад, правдивість, відвага і т. и.

Не всї чесноти завше чесноти.

Вдача правдивости, відваги і др., ґрунтуєть ся часом на коханю, часом на сліпій слухняности одній формулї, часом на бажаню особистої користи, а часом і на пориваню задовольнити свою цікавість.

За те й вартість таких чеснот нижша, і моральність їх часто непевна. Правдивість може бути і чеснотою й злочинством. Коли правдивість зґрунтована на живім коханю до людини, або до людей взагалї, коли вона зґрунтована на щирім бажаню нікому не шкодить, то вона чеснота. Коли-ж вона зґрунтована на мертвій формулї, на лїтері ходячого понятя про правду, — наприклад, коли лїкар на запитанє хорого, чи довго йому жити, немилосердно відповідає: — 3—4 години, — то вона злочиньство. Лїкар, не вказуючи хорому часу його смерти, нікому ніякісенької шкоди не зробить, а навпаки, лиш потїшить, підтримає дух слабого, дасть йому спромогу вмерти в щасливій невідомости. Суха-ж, правдива відповідь принесе лиш біль, горе слабому, затьмарить остатні хвилї його житя, убє остатні його надії — радощі й сили. Шкода-ж кому-б не було, коли вона не виплачуєть ся більшою користю для других, є злочинство, а разом з тим і неморальність.

Моральна брехня.

Л. Толстой, оповідаючи про поручника Козельцова, як він поранений лежав в лазареті, переказує от що: —

— "Що, я вмру?" запитав Козельцов священника, коли той надійшов до нього. Священник, не відповідаючи, прочитав молитву і подав раненому хрест.

Смерть не налякала Козельцова. Він взяв безсилими руками хреста, придавив його до губів і заплакав.

— "Що, побили Французів?" — твердо запитав він священника.

— "Всюди побіда на нашім боцї", відповів священник, аби потїшити раненого, затаюючи перед ним, що на Малаховій могилї вже повівав французький прапор.

— "Слава Богу!" промовив ранений, не відчуваючи, як сльози течуть в нього по виду.

Невже священник краще зробив би, як би був відповів жорстоку правду, що Козельцов умре, що французи побили севастопольців? Кому-б він сею жорстокою правдою зробив добро? А тим часом, кому він зробив зле, що затаїв правду перед Козельцовим? Отже виходить, що, затаївши жорстоку правду, священик зробив лиш добро; затаїв він правду із глибокої любови до Козельцова; священник не міг кинути камінем в сю змучену душу, яка так сильно в останні часи житя бажала єдиної втіхи — знати, що ворога відбито. Священник збрехав із любови, роблячи людині добро і нікому не роблячи сим злого; виходить, що він вчинив морально. Отже й брехня його — з морального боку оправдуєть ся.

Справедливість, як чеснота, мусить бути не тілько правдивою, а й милостивою.

Проф. М. В. Муравйов, трактуючи про правду і милость в суді, так зясовує необхідне істнованє поруч сих двох, наче-б то протилежних і суперечних, понятів: — "Правда без милости — суха і жорстока: милость без правди — свавільна й часто помиляєть ся. Вкупі-ж вони — повне виявленє всім нам зрозумілої справедливости... Милость змякшує, де слід, сувору діяльність правди, доводить судови, що й винуватий — людина, яка часто заслуговує на співчутя в її біді. Милость примушує не тілько судить і вирішувать розумом, а й уявляти, відчувати душею. Вона дозволяє підбадьорити того, хто каєть ся; пожаліти нещасного; підтримати, а часом і вратувати того, хто погибає"...

"До відваги треба розваги". (нар. пр.).

Відвага теж, як зґрунтована на коханю, то моральна; а як що на иншому почутю, то може бути і неморальною, або байдужою відносно моралї. Наприклад, в лїтку 1908 р., якась відважна жінка в особливо пристосованій бочці перепливала Ніаґарський водоспад, що хвилини наражаючи себе на погибель. Безумовно вона виявила велику відвагу, але моральність її від сього нїчогісінько нї виграла, нї програла, бо мораль, взагалї, з такими вчинками не має нїчого спільного.

Зовсім була-б инша річ, як би з такою відвагою та жінка кинулась в бурхливий потік, або в огонь пожежі, щоб вiратувать того, хто гине; то-б то, як би двигаючою силою відваги стало кохання до людей. Тоді-б відвага стала чеснотою.

І доброжичливість буває злочиньством.

Навіть ті чесноти, які цілком ґрунтують ся на коханю, стають злочинтсвом і неморальністю в тім разі, коли мотиви їх не відповідають головному принципови коханя; коли в них коханя до окремої особи переважує кохане до загального добробуту людського. Та-ж сама доброжичливість, яку ми вважаємо чеснотою, буває злочинством; напр., коли людина переховує запеклого розбишаку, знаючи, що він, як мине для нього небезпека, знов візьметь ся за своє старе рукомесло для вдоволеня своїх особистих інстинктів.

Таким чином, всяка вдача людини стає чеснотою лиш в тій мірі, в якій вона зґрунтована на коханю до загально-людського добробуту. Коли-ж кохане до окремої особи переважує кохане до загального добробуту, напр., — коли батьки крадуть на користь своїм дітям, то така вдача перестає бути моральною, а вчинок чеснотою.

"Моральним поведенєм, — на думку Сутерлянда, — буде лиш те, яке кермуеть ся розумною симпатією... Симпатія-ж — розумна тоді, коли не поступаеть ся більшим по сумі, хоч і менче помітним, щастя гурту людей за-ради безпосереднього, ближшого щастя окремих осіб, яке остріще відчуваеть ся. Може й гірко матері, що дитина мусить вживати часом противні ліки; отже, як материнське кохане розумне, то мати не стане задовольнять його (коханя) безпосередньо (змінивши ліки на другі, або геть їх відкинувши) на шкоду дитині".

Ті чесноти, що мають в собі більше розумного коханя, вважають ся більше моральними.

Школа чеснот.

Сутерлянд так розкладає всі чесноти: —

а) Найтривкіщі з морального боку, бо ґрунтують ся прямо на коханю: —

1) доброжичливість,
2) великодушність,
3) патріотизм,
4) терпінє,
5) терпимість,
6) ввічливість,
7) чесність,
і 8) правдивість.

б) Менче тривкі, бо ґрунтують ся не прямо на кохану, а лиш завше мають з ним звязок: —

1) почтивість,
2) лагідність,
3) вірність,
і 4) неблазність.

в) Непевні, бо стають моральними лиш в такій мірі й тоді, в якій мірі й коли ґрунтують ся на кохану: —

1) відвага,
2) справедливість,
3) розсудливість,
4) самоздержуванє,
і 5) чепурність.

"Боже милий! Як хочеть ся жити
І любити твою правду
І весь світ обняти"....
(Т. Шевченко).

Мірою чеснот, міркою поведеня людей завше було й є коханє до себе й до других. Се видко ще й з тих моральних доґматів, які надали нам великі вчителі реліґій та моралї.

Історичні доґмати моралї та реліґій вимагають коханя до людей.

Всї доґмати реліґійні та моральні, наприклад, у Буди, ґрунтують ся на 5 заповідях поведеня: — 1) не вбивай, 2) не кради, 3) не чужолож, 4) не бреши і 5) не пянствуй. Всі вони зґрунтовані на кохану людини до других та до себе.

Софокл устами Антігони висловлює думку, що людина істнує не для ненависти, а для коханя.

Платон каже, що несправедливо шкодить кому-б то не було. Найгіршим злочинством він уважає кривду тому, хто шукає запомоги, а найвищою наукою вважає навчення добру.

Аристотель висловлюєть ся так: — "Моральна людина більше всього буде кохати самого себе, але не так, як та, котру з докором звуть себелюбцем, бо моральна людина відріжняеть

ся від себелюбця так, як і розумне кохане від коханя, яким заправляє жагота".

Сенека тої думки, що "розумна людина привітна до всїх своїх товаришів, навіть перед ворогами поступаєть ся своїм; вона зробить, перш, ніж її попросять, і ніколи не забуває, що весь світ — її батьківщина.... Люди утворені для взаємної допомоги. Людське житє залежить від добра та доброї злаголи. Не страхом, а взаємним коханєм можна осягнути спілку громадської взаємодопомоги... і цілком нема ніякої приємности віддячувати злом за зле".

Епіктет каже: — "Становища, в якому сам не бажаєш перебувати, не викликай в другому... Нема нічого вище над великодушність та сумирність, коханя в людях та чеснотах".

"Перевага людини — каже Марко Аврелій — лежить в тім, щоб кохати навіть того, хто ображає її... Кохайся в людях, слідкуй за Богом!..."

Мойсей в усім відомим 10 заповідях вимагає коханя в Бозї та в людях.

Пророк Ісайя промовляє: — "Вчіть ся робити добро, поводьтесь справедливо з сиротами та помагайте вдовам".

Філон, як на зразок громадського житя, вказує, що єссеї не мали рабів: всї були вільні і допомагали одно одному; на панованя-ж дивились як за зле, безбожне діло, а себе вважали рівноправними братами.

Ап. Павло називає кохане "спілкою доскональности".

Спіноза вважає, що талан людини складають її жаготи. Найвища жагота — коханя в Бозї, а Бог і правда — одно.

Талмуд навчає: — "хто простить образу, яку йому вчинено, тому Бог простить його гріхи".

Могомет між пятьма своїми каноничними вимаганями поклав подавати милостиню. Милостиня-ж — взірцевий покажчик почутя коханя.

Але найкраще і найширше сказано в Св. Письмі: — "Кохай ближнього свого, як самого себе".

Зміст сього виразу є не тільки ґрунт христіянської моралї, а й ґрунт всякої моралї. Ним ясно, широко й виразно висловлено той закон, який спочатку світу заложено Творцем як ін-

стинкт в кожне живе сотворінє. Євангельська проповідь кохати ближнього, як самого себе, стала великим відкритєм для людей, бо вона найяснїще висловила ті відвічні пориваня, які вязали все живуще до купи, направляючи його до щастя. І за сим великим словом любови йдуть всї кращі сини землї. Всї вони, як і от наш національний ґеній Т. Шевченко, ширять сю проповідь, навчають іти до щастя шляхом братерської любови. Отак, люди, научайтесь ворогам прощати"... "Любіте ся, брати мої!" Заповіт любови став могутним покликом, який не змовкає і нїколи не змовкне серед правдивих борців за щастя людства. Не змовкне, бо він є виявленє відвічнього, найміцнїщого закону житя.

Коханє в людях — міра моралї.

Таким чином, розглянувши історію морального інстинкту, придивившись до вартости чеснот і кинувши оком і на історію доґматів моралї, ми бачимо, що скрізь міркою моралї є почутє коханя, коханє до окремих людей і до вселюдства, а мета сього коханя — турбота про добробут роду, племена і т. д., опікуваня про добробут людности взагалї.

Дарвін каже: — "Племено, богато членів якого виявляють високо розвинений патріотизм, вірність, послуханє, відвагу та симпатію — а, виходить, і завше готові допомогти одно одному і зрікти ся себе на користь загального добра, — таке племено буде в більшости одержувати перевагу над другими. Таким чином, ми й тут здибались з природним вибором. У всї часи на землї одні племена витісняли других. Через те-ж, що мораль племена побідника була дуже коштовним елєментом його побіди, загальний рівень моралї йде до підвисшеня, а число моральних людей до збільшеня".

Що таке мораль.

Висловлюючи тепер виразнїще, що таке мораль, мусимо сказати: мораль — се вдача людини кермувать своїми спонуканями, бажанями та пориванями відповідно вимаганям родового добробуту з метою осягнуть, як своє, так і його щастя. Складаєть ся ся вдача з почутя, яке помалу, на протязї віко-

вого досвіду, розвинулось із інстинкта кохання (співробітника інстинкта самощадности), направленого на користь ширеня й культурного поступу роду; а також — з розсуду, який виник пізніще, але гідніщий до поступу, а через те й здатніщий правдивіще вирішити становище річей з погляду родового добробуту. Близькими-ж зверхними факторами моралї, її помішниками є 1) обовязок, 2) самоповага та 3) принадність всього прекрасного.

XIII.

НОРМИ (ПРАВИЛА, ЗВИЧАЇ, ЗАКОНИ) МОРАЛЇ.

Люди усї зіпсувались, неправдї вклонились,
Сіють вони тілько муку, облуду та зраду
І поливають той засів сльозами та кровю.
Бачить те Бог і бере він негрішную душу,
Тихо її поцїлунком цїлує безсмертним
І посилає ту душу він з неба на землю.
І прокидаєть ся в неї небесная сила,
Сила безсмертного співу... Живе поміж людьми
Тая душа і співає нечувану пісню.
Все у тій піснї відбилось, що в небі високім
Бог передав поцїлунком, на землю пісдавши:
Правда, краса і безмірне та чисте кохання...
Инших пісень не співає, не може співати
Тая душа, що на небі сам Бог поцїлує,
Чують ту пісню безсмертну зіпсовані люди,
Серце у них починає тодї відживати,
Знов воскресають у ньому і віра й надїя,
Віра в красу та у правду і в чисте кохане...
Шлях свій скінчивши на світї, душа та святая
В небо високе до Бога вертаєть ся знову, —
Тількиж навік зостають ся ті співи на світї
І не стихаючи плачуть в серцях найчистїщих...
(Грінченко).

"Кожна козявочка своєю доріжкою тягне".
(Нар. пр.).

Норми моралї обмежують ся: 1) часом, 2) містом та 3) умовами житя.

Схема складу людської моралї, що наведена попереду, — так би мовити, кістяк моралї, — нїколи не міняєть ся. Разом з схемою не міняєть ся нї головний принцип моралї, нї мета її.

Але межі розуміня моралї людьми, межіünованя її над людиною, — так би сказати, те тїло, що наростає на кістяку, часто міняють ся. Межі розуміня моралї завше то поширюють ся, то вужчають.

Кожда людина має досвід, свою орґанічно-духовну культуру, свої орґанічно-псіхольоґічні та інтелєктуальні скарби, — як то кажуть: — "що кум, то й ум". Тому всї люди не мають спромоги однаково розуміти мораль, однаково собі уявляти її ширини й глибину, тим більше, що "скілько світа, стілько й дива". Люди більше розвинені, що мають більший досвід — розуміють її ширше й глибше, а через те й складають більше зверхних моральних правил, законів, так званих норм. Люди-ж мало розвинені, мало освічені вужче розуміють мораль і тому мають менче моральних норм.

Зовнїшне виявленє моралї (норми, постанови, правила, закони і т. и.) у всіх людей завше обмежовують ся 1) часом, 2) місцем та 3) умовами житя. Се від того, що й добробут роду залежить від часу, місця та умов житя. Залежно від того, як міняють ся умови родового добробуту, міняєть ся й громадський погляд на засоби його осягненя, а залежно від засобів осягненя добробуту, міняєть ся й виявленє моралї, міняють ся її правила, закони і т. и. Всяка річ доти лиш моральна, доки користна родови. Коли-ж вона перестає бути користною, то перестає бути і моральною.

Вольтман каже: — "Зміст людського житя залежить від процесу історичного поступу, а через се й матеріяльна етика (економічні норми моралї) завше має лиш тимчасову вартість. Залежно від висоти культурности громади, складаєть ся зміст її моральних обовязків. Але для окремого історичного щебля вони мають завше безумовне значінє". От, наприклад, в Московській Русї до Петра Великоґо був моральний закон, який вимагав, щоб жінки жили в "теремах", не показувались на очи чужим чоловікам і т. и. Хоч се й не був відвічний моральний закон, а лиш тимчасовий погляд на мораль, та все-ж таки жінки того часу мусіли слухатись його свято; порушеня його вважалось вчинком неморальним.

Норми моралї міняють ся.

Бюхнер каже: — "моральні норми не вкладено якоюсь вищою силою в душу кождої окремої людини, як який небудь наказ. Нї, вони є наслїдок довгочасного працьованя й досвіду... Як і все те, що є у людини, моральні норми уявляють собою почасти особисте придбане людини, а почасти спадщину від батьків. Вони є наслідок довгочасного поступу і ґрунтують ся на раз настановлених природою умовах. Виходить, що вони уявляють собою не що небудь непохитне, або прирождене, а щось дуже перемінне: вони є виявлене людської свідомости і разом з нею розвивають ся".

Не можна не завважить і того, що поступ думок, глибоких поглядів на мораль, зясуваня й розуміня її принципів, її природи, а також складаня її норм, все се робить ся громадянством в масі майже завше несвідомо, а інстинктивно, а хоч і свідомо, то свідомо лиш з погляду матеріяльної користи роду. Моральні погляди міняють ся, і міняють ся не за-ради самих себе, а через, те, що міняють ся матеріяльні умови людського житя. Коли громадянство помічає, що який небудь звичай стає користним родови, то надає йому санкцію моральности, і він шириться в житю. Коли-ж хоче скасувати шкідливий звичай, то називає його неморальним, — і всї жахають ся його.

Де-які норми моралї вічні.

Та не зважаючи на те, що се в масі майже завше робить ся не свідомо, не зважаючи на те, що кожда людина по своєму розуміє мораль та її завданя, не зважаючи на те, що кожда людина має свій особистий моральний скарб та погляд на мораль, — ми все таки помічаємо, що в де-яких випадках, в де-яких питанях моралї майже всї люди згоджують ся. Є такі поривання, які у всїх народів на протязї всїх віків однаково вважались моральними. Такими непорушними, осередковими стовпами моралї є саме ті принципи (вкладені в одні норми, в однакові формулуваня, майже скрізь і завше однакові), без яких жадне суспільство не може істнувати.

“І вовк вовка в яму не втрутить” (нар. пр.).

Як би, скажемо, добре відношенє до сусідів люди перестали вважати моральною чеснотою, а почали вважать його злочинством, то ми певні, що все суспільство в одну хвилину розсунулось би. Уявіть ви собі на один мент, що всї, хто є навколо вас, в сей мент вважають коханє до ближнього не то що злочинством, а так лиш — морально-необовязковим, вважають, що мораль позволяє і не любити ближнього! Невже-б ви не здрігнулись від переляку? Аджеж, коли скажемо, що любов до ближнього не обовязкова для нас, то виходить, що у відносинах до людей дозволяєть ся всяке насильство. Чи згодились би ви хоч годину посидіти в тім гуртї, що так думає? Я певен, що нї.. Навіть громада розбишак, — і та вважає кахане до ближнього моральною чеснотою. Річ лиш в тім, що коло своїх ближнїх вона обмежовує тільки своїми товаришами-розбишаками. Насильство над товаришом і розбишаки вважають за паскудство. А людина більше моральна далї поширює межі своїх ближнїх, і на останку вважає своїми ближнїми людність всього світу.

Проф. Вольтман каже: — “І в дикунів істнують моральні норми і моральні вчинки, хоч людожерство та крівава пімста, на нашу думку, неморальні. Моральна вартість чи добродійний характер вчинку ґрунтують ся на авторітеті племенного почутя, та племенного закону, який примушує окремих осіб племена вважати його за ідеал, бо почутя морального обовязку не виникають з яких небудь хитрих особистих міркувань про добробут, а викликають ся a priori законом ощадности і удосконалюваня племена. Моральні уявленя нижчих по культурі племен охоплюють взагалї лиш специфічні інтереси племена; гуманна-ж мораль, яка свідомо дбає про культурну єдність вселюдства, виникла тільки історично з племенної та національної етики”.

Таким чином, кістяк моралї, як і мета її, істнують споконвіку скрізь і завше майже в однаковій формулї, або в дуже похожих.

Се й дало привід Ж. Ж. Руссо казати, що “скрізь ті самі

ідеї справедливости, скрізь той самий ґрунт моралї, скрізь однакові уявленя добра і зла". "Скажіть менї, наприклад, — казав він, — чи істнує на земли така країна, де-б вважало ся злочинним бажаня бути добродійним та великодушним, де-б чесну людину ганьбили, а брехуна — зрадника поважали?"

Справдї, може й нема країни, де-б відповідно своєму розуміню поважали зрадника, брехуна, а чесну людину ганьбили. Але що стосуєть ся до уявленя добра й зла, то тут Ж. Ж. Руссо дуже помиляєть ся, бо часто бачимо людей, які вважають за зле, те, що ми лїчимо добрим , часто зустрічаємо людей, яким ввижаєть ся білим те, що ми вважаємо чорним: "та сама річ одному болото, а другому злото". З історії знаємо, як богато того, що тепер вважаєть ся злим, перше вважалося добрим, або навпаки. Тому ніяк не можна думати, що істнують які небудь одвічні, непорушні норми моралї. Кожна норма, хоч трохи, та відмінилась в своєму формулованю. В моралї вічні лиш, як сказано: 1) мета (щастя люду) та 2) елєменти, з яких вона складаєть ся (почутя й розсуд). Норми-ж моралї, розуміння ширини й глибини її принципів часто міняють ся, або й зовсім пропадають відповідно часу, місту та умовам житя.

Норми моралї в старовину охоплювали лиш один рід.

На місце старих норм люди вишукують инші, новіщі. Напр., в старовину на нижчих щеблях людської культури моральні норми охоплювали лиш членів свого гурту, а що далї було по-за межами гурту, до того мораль не мала ніякого дїла. Мораль тоді вимагала кохати лиш членів свого гурту, а до чужих ставитись, як хто захоче. Се був перший, творячий ступінь моралї; тварі кохають ся в суспільстві лиш своєї породи, а до других ставлять ся не тілько байдужно, а часом і вороже. І тепер ще де-які дикуни вважають моральні відносини потрібними лиш між людьми свого племена, а з чужими дозволяють поводитись і не морально. Навіть культурні народи у відносинах до чужих вживають менче моральних чеснот, ніж у відносинах до своїх. Особливо се стає помітно під час війни.

Соціяльне кохане, соціяльні інстинкти, як інстинкти взагалї, вимагають моральних відносин не між особами взагалї, а лиш між особами свого гурту. А вже розум людини, спостерігши, як то моральні відносини користні окремій особі та всїй людности, поширює їх межі і по-за свій гурт: з семьї на родину, з родини на племено, з племена на державу, з держави на спілку держав, а звідтїля вже й на ввесь світ. Таке поширюване можна вважати нормальним еволюційним поширюванем моральних норм.

„Що вік. то инший світ" (нар. пр.).

Був час, коли крівава пімста вважалась моральною, а ухиленя від неї неморальним. Тепер вона майже щезла з житя людей і навіть дуель, наслїдок її, культурними людьми вважаєть ся неморальною справою.

В старовину, в дикі часи, коли ще кохане до ближнього обмежовувалось лиш родиною, думали, що кожда родина мусить обороняти всякими засобами лиш себе. Через те кожда родина була ворогом другої. І як би, скажемо, члени одної родини не бажали пімститись кровю за образу від членів другої родини, то та родина, що образила, побачивши, що її насильство пройшло безкарним, стала-б його вживати раз-пораз; на останку, не стрівши міцного відпору, знищила-б ображену родину до-щенту. І члени ображеної родини, що відмовились би обороняти її інтереси з таким завзятєм і такими руйнуючими засобами, якими орудовали вороги, були-б винні в тім, що свої особисті інтереси поставили вище родинних, що не захотїли зрікти ся свого житя на користь родинї і сим довели її до загибелї. Іґнороване-ж інтересів родини завше неморальне, бо природа вимагає, щоб члени кождої родини дбали про неї. Природа вимагає, щоб кожда родина, кожен рід, племена, нація розвивали ся самостійно і внесли свій власний культурно-національний скарб в загально-людську скарбницю культури. Отже кріваву пімсту в ті давні часи вважали вчинком морально необхідним, бо тілько за її помічю можна було в той час добре захистити родину. Щоб вороги не знищили всьої родини з її культурою, члени первісних родин му-

сіли давати ворогам грізну, жорстоку відсіч, часто накладаючи власним житєм.

Переміна моральних норм залежить від зросту розсуду.

Але минув дикий час і люди стали помічать, що крівава пімста инколи тягнеть ся занадто довго і по-малу знесилює обидві ворожі родини. Тим часом третя сусїдна родина, побачивши се, нападає на обух знесилених ворогів і знищує їх на свою користь.

Коли розумнїщі, культурнїщі члени ворогуючих родин помітили отаку небезпеку від крівавої пімсти, коли добре розміркували і зважили шкідливість її для обох родин, то почали домислюватись до того, що треба кріваву пімсту занехать. А щоб образа не зіставалась безкарною, надумались люди вживать инших способів кари, напр., брати якийсь викуп від кривдника, або що. Такий засіб ратував і честь родини, і житє членів обох родин. В сім засобі видко теж піклуванє про інтереси родини, але се піклуванє розумнїще й користнїще, ніж крівава пімста, бо захищає інтереси родини, не відбираючи житя окремих її членів. Через те крівава пімста і щезла з житя, перестала вживатись. Люди відвикли від неї, забули про неї, як про моральну норму, і згодом стали вважати її навіть неморальністю.

Де-які дикуни, щоб рід їх був здоровіщим та міцніщими, вбивають слабосилих народжених. На їх думку, вони сим роблять користь родови, бо як не буде кволих, то рід зміцнїє. Виходить, що вони роблять морально, бо свідомо дбають про добробут роду. І справдї вони роблять, але се морально лиш для них і то доти, доки не знайдуть вони иншого засобу оберігати свій рід. Культурна-ж людина, маючи під рукою богато инших способів захищеня роду, вищукує з них такі, які не порушують чисто особистих інтересів окремої людини, хоч би ся людина була цілком несвідомою, тілько що рожденою на світ. Як би культурна людина, знаючи инші засоби обереженя роду, все таки вбивала новонароджених, то для неї се вже було-б неморальним.

Люди, крім того, що вигадують гуманні, людяні засоби

збереженя роду, з часом ще й відвикають від прирожденої жорстокости.

Переміна умов житя також викликає переміну моральних норм.

Чим далї, тим більше в суспільнім житю помічаєть ся поділ працї. Се також впливає на моральність людей. В старі часи кожен чоловік мусїв бути мисливцем, воякою, мусїв сам воюватись, провадить хижу боротьбу з звірами і з людьми, мусїв завше проливати кров, губити житя. В такім житю призвичаював він свою натуру до жорстокости, до хижости. Тепер же більша частина людности не тілько не бачить на свої очи ворога, з яким воює його держава, а навіть не бачить, як зарізано тут курку, що подано на обід. Отся сама більшість людей, відвикши від хижого рукомесла, від хижих вчинків, тим самим культивує в собі звичай поводитись гуманно. Чим далї, тим більше вона ширить звичай гуманно поводитись і серед тих шарів людности, які вживають ще хижого рукомесла. Через те, хоч різники, наприклад, — люди хижої натури, але, під впливом других верств громадянства, вони придушують в собі хижість і навіть часто щиро боять ся (хоч натура їх не лежить до того) переступити закони сучасної моралї і щиро бажають робити так, як всї люде роблять. Вони силкують ся кермувати своїми вчинками відповідно сучасним нормам моралї. Отже виходить, що зріст економічної культури, вимагаючи подїлу працї, допомагає моральному поступу людей.

Правда, не завше так буває, що чим вища економічна культура й знанє, тим і моральність вища. Буває й навпаки. Досить пригадати лиш тих культурних високовчених людей, які тілько й вигадують, якою-б то гарматою можна найбільше людей побити.

Моральні норми переміняє не все громадянство зразу, а спершу лиш поодинокі люди.

Переміна розуміня моралї у людей залежить, як уже вище наведено, ще й від того, що й соціальні інстинкти та чесности не завше мають однакове значінє. В ріжні епохи, або навіть в одну епоху, та в ріжних верствах громадянства вони ведуть

до ріжних наслїдків. Через те й межі розуміня людьми моралї то поширюють ся, то вужчають. Особливо се помічаєть ся на так званих правилах та звичаях ввічливости.

Часом буває, яка небудь особа помітить, що в такім то, чисто особистім, випадкови найкраще триматись такої то моральної межі. Вона і вживає її; далї звикає до неї тай сусїдам радить теж так робити; сусїди слухають порад і нарештї всї до сього звикають. І хоч вживаня чи невживаня нововигаданих меж моралї громадянству часом нї морозить нї гріє, одним словом байдуже, а все-ж, як всї вже звикли до нововигаданих меж моралї, то вони набирають сили загального поважаня. Тодї вже, як хто робить не так, як того вимагають нововигадані межі моралї, то хоч тим і не шкодить громадянству, але його вчинки все-ж таки вважають ся неморальними. Чим довше вживають зазначених меж, тим більше до них звикають і нарештї вважають їх неодмінним атрібутом морального поведеня. Звичай переходить в спадщину молодому поколїню і через де-який час стає вже несвідомим, унаслїдованим потягом морального почутя, як, наприклад, почутя соромливости в де-яких випадках, або звичай закривати тїло там, де показувати його вважаєть ся неморальним, хоч се нїкому й не шкодить. Селянка, напр., нї трохи не соромить ся підтикати високо спідницю, коли сього треба, а декольте вважає річю занадто роспустною. Жінка-ж вищої верстви громадянства без сорому носить декольте, а за те вважає неморальним підтикать високо спідницю.

Таких поглядів люди часом довго й міцно тримають ся, хоч особливої ваги вони не мають, бо се тільки місцеві, тимчасові погляди. Їх не так то й трудно змінити або й знищити, бо ґрунтують ся вони не на інстинктови та розсудови, а лиш на звичаї. Звичай же часто виникає й через примхи, лїнощі або моду. Тим часом інстинкт не є щось тимчасове, умове, а довговічне, стале, що виникає на вік і глибоко вкоріняєть ся в натуру не одної людини, а цїлого роду, племена, а то навіть і всього людства. Отже й серіозної уваги заслуговують лиш ті моральні норми, правила, погляди та закони, які зросли на інстинктивнім ґрунтї під невсипущим доглядом розсуду.

Розуміня моралї у ріжних народів, в ріжні часи бувають навіть протилежні.

Не треба забувати й того, що навіть інстинкти, направлені до одної мети, у ріжних народів, в ріжні часи, при ріжних умовах житя, вимагають неоднакових засобів для осягненя сеї мети. Особливо се помітно на тім, як люде розуміють свій родинний добробут: "кожен край має свій звичай", "що сторона, то й новина".

Так, наприклад, европейцї вважають самим ганебним вчинком жінки, коли вона живе з чужим чоловіком, а ескимоські жінки, як переказує Ф. Нансен, "вважають себе надзвичайно щасливими і користують ся повагою, коли сплять з ангекоком (се-б то з їхнім пророком чи вченим). Чоловіки їхнї навіть задоволені сим і навмисне платять ангекокові, щоб він спав з їхніми жінками, особливо, коли вони самі не годні до росплоджуваня". "Кождий честолюбець з острова Фіджі добиваєть ся, щоб його визнали за вбийцю. Без всякого зазору діти вбивають там батьків, а батьки дітей... Взагалї у більшости дикунів вбивство вважаєть ся чимсь поважним. Того більше поважають, хто більше людей убив. Папуаси з середної частини Малакки не бачать нічого поганого в кровозмішуваню: батьки користують ся у своїх дочок правом першої шлюбної ночі".

У нас тепер, коли брат живе з сестрою як з жінкою, то їх обох ганьблять і карають. Тим часом в старовину, особливо в Персії та Єгиптї се було звичайним зявищем і ввалажось за дуже похвальне діло.

"Як світ великий, так ріжне на нім буває" (нар. пр.).

Навіть самий головний принцип моралї люде не завше однаково розуміють. Ф. Нансен розказує, що коли Егеде втовмачував одній ескимоській дївчинї про кохане до Бога та до людей, вона йому так відповіла: "Я теж кохаю людей: одна слаба жінка давала менї гроші, прохаючи, щоб я довела її до крутої скелї, з якої звичайно стрибають ті, кому житє не під силу. Але я кохаю своїх ближних, і через те дурно одвела її

туди і сама зіпхнула її з скелі". Коли-ж Егеде впевняв її, що вона вчинила ганебність, то вона з сим не згодилась, бо, мовляла, їй жаль було баби, і вона навіть плакала від жалю, коли зпихала її з скелі." Другий раз, коли Егеде проповідував про те, що Бог карає злих людей, один ескимос сказав, що він теж карає злих людей, тому то і вбив аж три баби, яких вважали за відьом".

Отже не можна сказати, що ескимоси народ неморальний. Той же самий Ф. Нансен переказує, що вони "вважають за жорстокість вбивати людину, і через те війна здаєть ся їм чимсь незвичайним і обурюючим; в їх мові навіть нема слова для назви сеї справи; всякий вояка, привчений сьому братовбийчому рукомеслу, на їх думку — простісенький розбишака".

"Одна з самих гарних і яскравих рис характеру ескимоса — се його чесність. За-для ескимоса має велику вагу, коли він може покласти ся на своїх родичів та сусідів. Се взаємне довіря, без якого неможлива ніяка суспільна боротьба за істнованє, може бути лиш тоді, коли кожен поводить ся чесно відносно другого... Через се саме ескимоси, особливо чоловіки, дуже рідко обдурюють один одного, або вихваляють ся один перед другим".

Люди не однаково розуміють мораль, бо не однаково розуміють добро і зло, правду й неправду.

Саваж між иншим каже: — "Немає ні одного, хоч скілько небудь значного, злочинства, яке не вважалось би сумлінєм де небудь і коли небудь за обовязок; і немає а-ні жадного, хоч скілько небудь значного, обовязку, який не проклинав ся б сумлінєм де небудь і коли небудь, як злочинство. Наука про правдивість та неправдивість, про потрібне й непотрібне завше в історії міняла ся. Сумлінє кождої людини міняєть ся й розвиваєть ся в звязку з її власним становищем, вихованєм та розвитком"... "Сумлінє розпняло Ісуса на хресті, сумлінє-ж і обоготворило його; сумлінє утворило інквізицію, — сумлінє-ж давало людям силу переносить за віру муки інквізиції... Є сумлінє расове, родинне, церковне, національне, навіть професіональне й ділове, є і сумлінє тварей".

“Ніщо не виникає добрим або злим — каже Шекспір устами Гамлета — а тілько розмірковане робить його таким”. А Бюхнер пояснює сі слова так: — “розмірковане — се свідомість індівідуума в своєму вчинкови, в своїх відносинах до часу, обставин, умов житя, пануючого уявленя і т. и., а також в його відносинах до особистої вдачі”.

В. Панейко, переказуючи сучасний погляд фільозофії на правду, каже, що нема одної, вічної, абсолютної правди; є богато правд, а мірою їх правдивости являєть ся їх практичність. Ті думки правдиві, які помагають думати й робити гладко, вигідно, без перешкод, без суперечности. Правда не тривка, мертва й раз на завше задеревіла. Вона пливе, зміняєть ся з кождим новим фактором. Новий погляд тоді правдивий, коли може заспокоїти нашу потребу звязувати нові досліди із старими. Як що думки мають вартість для дійсного житя людини, то вони правдиві. Кожда думка доти правдива, покй віра в неї користна нам. Правда — се річ добра. Правдиве все, що показуєть ся добрим. Правдиве те, в що ми повинні вірити, щоб успішно поводитись серед наших думок і діл. Зпоміж своїх думок, понятів людина назвала правдивими ті, які виявили свою користність і практичність. Се первісне й основне розумінє правди... Те понятє правдиве, яке можемо собі присвоїти, яким можемо користуватись. Наше розумінє світа, наші думки про світ, се витвори нашої фізично-психічної орґанізації, яка ніколи не відбиває світа механічно. Инакше виглядає образ світа в очах комахи, инакше під острим зором орла, инакше під слабим поглядом риби. Обєктивно не відбиваєть ся світ ні в однім орґанізмі. А проте матеріал наших вражінь, хоча й субєктивно перетворений, служить нам за провідника в нашій діяльности. Він дає нам змогу поводитись правильно, се-б то користно для себе. Таку саму службу несуть в кождому типові животних инші образи світа, инакші ніж наш. З сього висновок: вартість ріжних понятів зовсім не залежить від їх внутрішнього змісту, від того, чи той зміст сходить ся з обєктивним істнованєм; вона залежить від того, до яких наслідків ведуть понятя. Людина піддержує своє житє за помочею своїх правдивих понятів, а шкодить хибними. Отже ті

"правдиві" образи не тому користні, що правдиві, а ми називаємо їх правдивими за те, що вони ведуть нас до користних нам наслідків. Віками людська суспільність вибирала із своїх понятів ті, що справджувались, — і вони стали в нашій уяві правдивими. Таким чином понятя й думки, яких придатність і користність випробована й визнана суспільністю, звуть ся правдивими.

В праці, в боротьбі, збирає собі людство правди. Не всі правди тривкі. Величезна їх більшість зміняєть ся. Ми самі творимо правди. Само понятє правди, — то не що инше, як абстракція від багатьох пережитих правд. Одна велика, абсолютна, справді вічна правда — такий самий абстракт, як понятє справедливости, краси, здоровля. Є тільки гарні твори штуки, явища природи, здорові люди і т. и., але абсолютного здоровля, краси нема. Так само є ріжні окремі правди, але абсолютної правди немає. Людина творить правди; правди ті справджують ся в житю, впливають на житє, приносять йому користи й шкоди, то-б то правди про людські громадянські порядки, про суспільний люд, про політичний уклад, відбивають ся на громадськім, національнім, політичнім житю — користно або некористно.

Отже залежно від того, що вище наведено, ми часто в житю, міркуючи про моральність людини, мусимо складати моральний присуд не відповідно дійсним принципам моралї, а відповідно лиш тому, на скілько людина виконує в данім разі сучасні, особливо місцеві моральні норми суспільства, зміст яких часом може й суперечить принципам дійсної, обєктивної моралї.

Звичайно людину вважають неморальною не через те, що її вчинки шкодять родови (сього в більшости кожда людина її не збагне), а через те, що її вчинки не відповідають сучасним моральним нормам суспільства, сучасному погляду на правду, на користь родови. Так в свій час вважалось неморальним ухиленя від крівавої пімсти, бо се ухиленє не відповідало моральній нормі того часу, не відповідало тому громадянському розуміню родового добробуту, яке тоді істнувало.

Моральне те, що виправдуєть ся бажанєм добра людям.

Людину вважають моральною звичайно тодї, коли вона виконує (щиро віруючи в їх необхідність) ті норми, яких триმаєть ся сучасне її громадянство і з якими вона особисто погоджуєть ся, се-б то, які вона сама вважає правдивими і потрібними. Коли-ж людина не згоджуєть ся принціпіяльно з сучасними нормами, виконує їх лиш за-ради особистої користи, то таку людину вважають неморальною. Також вважають неморальною і ту людину, яка висловлює одні моральні принципи, одні думки та погляди, а поводить ся відповідно другим: — "поганий дзиґар, що одно показує, а друге бє". — каже народна приказка. Одним словом, всяка справа що разу набираєть ся моральности, одержує від моралї виправданя тодї, коли мотивуєть ся бажанєм добра людям. Є нїде не писаний, але скрізь добре відомий закон, що коли, наприклад, школяр краде у мами снїданок за-для товариша, коли бреше вчителеви, визволяючи товариша з біди, коли вояка ламає присягу победникови, щоб пімститись на нїм за кривди свого народу, то навіть суспільство, як не цїлком, то в більшости прощає таким винуватцям. І прощати дозволяє громадянству сама чиста, сама щира мораль, бо подібні вчинки мають своїм мотивом бажаня добра людям. Досить згадать хоч би історію Брута. Більша половина провини його падає вже сама собою через те, що ним кермувало щире бажанє добра своєму народови.

Так і в кождій справі. Де хоч трохи вона мотивуєть ся бажанєм добра людям, там, в міру того, скілько є в нїй сього бажаня, вона стає морально-чистою.

"Хто чого не знає, тому то Бог прощає" (народ. пр.).

Ми бачимо, що немає певної межі, яка поділяла-б моральне від неморального. Ся межа дуже часто міняє своє місце. Через те Сутерлянд, напр., каже, що на його думку виходить, буцїм то людина вчиняє тілько тодї неморально, коли в души своїй та розумі своєю власною моралю вирішить, що треба так то зробити, а зробить зовсїм инакше, не відповідно тому, що попереду вирішила морально, а відповідно тому, що їй особисто користнїще.

Проф. А. Герцен каже, що "моральність поодинокої людини лежить в тім, щоб вона всюди, кождого часу і за всяку ціну, чинила відповідно до своїх внутрішних переконань, поступала так, як їй наказує совість: се можеш робити, того ні; се є "добре", а то "зле". Одним словом, людина вчиняє морально тоді, коли свідомо робить так, як сього вимагають від неї її погляди на добробут роду, на мораль, як сього вимагає її власне моральне вчутя. Більшого вимагати від людини не можна, бо вона не має змоги все знать і зо всім рахуватись. Примусить же людину знать погляди всїх инших людей на мораль і без помилки вирішить, який саме з них правдивий, неможливо, бо се по-над її сили. Того то кожду людину вважають цілком самостійною в моральнім питаню, і моральною її вважають уже в тім разї, коли вона свідомо вчиняє так, як того вимагає її власна мораль, то-б то коли чесно користуєть ся своїм моральним почутєм та міркованєм, бо неморальність і містить ся тілько в ухиленю від власної, а не чужої моралї.

Тай самий факт, як наприклад, вільні полові зносини, або, скажемо, необачне відношенє до чужої власности — каже Кавцький — може бути в однім місті неморальним (в суспільстві, яке визнає необхідним моногамію та святість власности), а в другім цїлком моральним (в суспільстві, яке не має приватної власности на жінок та ще инші де-які річи потреби).

Словом, людина робить тодї морально, коли робить так, як їй здаєть ся найкращим для загального добробуту людства. Хоч може людина й помиляєть ся, може робота її лиш шкодить людям, але доти, доки вона не розуміє, що шкодить, вона робить морально.

От із наведеного й видко, що розумінє, понятє про моральність та неморальність не є щось абсолютне, а щось дуже хитке. Через те "абсолютною моральністю можна вважати хіба лиш відсутність тих соціяльних інстинктів (кохання в дїтях, в подружю, в суспільстві) та тих чеснот, які людина відібрала в спадщину від тварей".

Се-б то, абсолютно неморальною людиною буде хіба та, яка не має кохання в дїтях, в подружу та в суспільстві; та людина, яка сліпо дбає лиш про свій шлунок; яка знає, що її вчин-

ки шкодять людям більше, ніж дають їй особистих радощів, і все таки робить по свойому.

Крім того, що люди не завше однаково розуміють і неоднаково зясовують моральну вартість всякого мотиву, люди, навіть в тих випадках, в яких всї однаково розуміють ся, не довго стоять на однім поглядї. Моральні розуміня, моральні правила, закони, навіть ті, що більше вважають ся правдивими, не стоять на одній фазї, а міняють ся.

Моральні норми міняють ся: — а) покривдженими старою моралею, б) тими, у кого сила є, в) людьми правди і науки.

Для того, щоб змінити моральне розуміня, змінить яку небудь моральну норму, треба, щоб попереду хто небудь один помітив, як той же самий інтерес родини, людности можна задовольнити иншим, лекшим засобом з меншою шкодою. Своїм спостереженєм він подїлить ся з другими, його думка поширить ся, провірить ся і, коли на його бік схилить ся більшість родини, людности, більшість не числом, а пануючою силою (владою, правдою чи наукою), то тодї та думка набере собі права громадянства і випхне собою стару норму, старе розуминє моралї.

Дієть ся се досить помалу і потребує великої сили працї й жертв: "велике дерево поволи росте". Досить пригадати собі історію знесеня кріпацтва, щоб переконатись, як то трудно змінити моральний світогляд. Не зважаючи на те, що велика більшість високоосвічених людей того часу вважали кріпацтво паскудством, варварством, — все таки було богато й таких людей, які щиро думали, що зламанє кріпацтва — то найвища неморальність, бо щиро вірили, що як його зламать, то разом з ним неминуче роспадеть ся й держава, суспільство. Ми вже й не кажемо про тих, кому ся зміна моральної норми цїлком була особисто не користна, як, напр., поміщикам, дїдичам. З ними треба було провадити найострійшу боротьбу.

Піонерами переміни моральних норм звичайно бувають або люди особливо талановиті, широко розвинені та високогуманні, або ті, від кого та чи инша норма вимагає найбільшої жертви. Через те, що істнуюча норма дуже їх гнїтить, вони ви-

шукують иншу, яка-б так само задовольняла інтереси родини, але, разом з тим, не давила-б так їх особисто. Люди, що терплять несправедливість, образу, кривду, завдяки істнуючій нормі, піклують ся про те, щоб громадянство (власне кажучи, щасливіщі особи) не забувало й їхніх інтересів, інтересів людей покривджених. Почуваючи на собі гніт моральної норми, вони вказують на се другим і не допускають несправедливости поширитись так, щоб більшість стала покривдженою, а незначна меньшість користувалась щастєм житя. Одні свідомо, другі несвідомо не допускають, щоб щаслива меньшість гнітила більшість і сим погіршувала добробут роду.

Правда, буває й так, що піонерами переміни моральних норм стають пануючі кляси людности. Се тоді, коли вони бачать, що стара норма погано обороняє їхні інтереси. Почуваючи в собі силу, вони примушують людність вживати ту норму, яка їм подобаєть ся. В людськім житю так здебільшого й трафляєть ся. Хто має силу, той встановляє свої моральні норми для инших.

Само собою зрозуміле, що сьому моральному панованю незначної меньшости перечить сама природа, бо коли більшість роду пригнїчена (до речі, моральний гніт буває тілько там як санкція, де є вже гніт економічний), то рід буде не розвиватись, а регресувати, погіршуватись.

Не треба забувати й загального людського поступу. Драгоманів каже: "науковий поступ і тісно звязаний з ним поступ в умілостях — у письменстві, в малярстві, різьбярстві, будівництві, музиці — переміняють на ліпше і духовну природу людську. Де далї, все більшає таких людей, що ставлять завданєм свого житя дійти правди або зробити щось прекрасне, і ладні навіть бідувати, щоб тілько дійти до своєї мети. Про таких людей кажуть, що вони живуть головою, а не самим шлунком, і, очевидно, що такі люде вищі від звичайних і що вони своїми творами підносять і весь загал людей на висоту по-над старе житє, близьке до звірячого. Науки і умілости, звичка думати про правду і почувати прекарсне, роблять людей делїкатнїщими, добріщими, справедливіщими, примушують їх думати не тілько про себе самих, а й про инших; виробляють

поступ звичаїв і норовів людських — поступ громадської справедливости. Де далї, то все більшає людей, що ладні сами терпіти, аби завести справедливість у громаді та й иншими способами поліпшити долю других, і до того вони не жадають собі за те ніякої заплати нї на сім, нї на тім світї. Почитаймо книжки і ґазети, погляньмо кругом себе, і ми побачимо чимало навіть панських і богацьких синів та дочок, що могли-б жити в роскошах, коли-б думали тілько про себе, але котрі часто бідують і терплять через те, що думають про скривджених і бідних, працюють для їх просвіти, борють ся, щоб побільшити права їх і таке инше. Се все зветь ся поступом людности в самій людській натурі. Сей поступ доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних".

Моральнї норми мають силу лиш доти, доки відповідають умовам економічного житя.

Кавцький каже, що "моральні норми міняють ся разом з суспільством. Але вони міняють ся безперестану, а в такій же мірі, на такий же шталт, як і суспільні погляди. Вони переходять в людський звичай і через те визнають ся нормами абсолютної моралї. Раз вкорінившись в житє суспільства, ставши звичаєм, вони часом і довго істнують самостійно, тим часом як проґрес та зміна суспільних потреб ідуть вперед своїм шляхом".

Добрий вплив на відносини суспільства моральні норми мають лиш до того часу, поки вони відповідають вимогам суспільних потреб. Коли-ж вони зостаріють ся, істнуючи самостійно, не набираючи свіжої живої сили з наново складених умов житя та потреб, відповідно принципам моралї, то тодї вони виходять за межі дійсного житя і істнують тілько в теорії. Тодї вже вони не допомагають розвиткови родового добробуту.

"Як тілько моральні тезиси набирають самоістнуючої форми, — каже далї Кавцький, — то вони вже перестають бути елєментами проґресу суспільства. Вони каменїють, стають консервативним елєментом, перешкодою для проґресу. В суспіль-

стві людей такі (мертві) моральні норми обертають ся в засоби нестерпучого гнету над суспільним житєм".

Через се саме повинно завше доглядатись, чи сучасні моральні норми відповідають своїй ролї і, "як є з чого нове будувати, тоді треба старе руйнувати". Розум людини і суспільства мусить завше стояти на вартї. Як тілько яка норма зостаріеть ся, розум повинен зараз викидати її геть, встановляючи натомісць другу, відповідну сучасному становищу суспільства, яка краще задовольняла-б головний принцип моралї — піклуваня про збережене та культурний поступ людства.

XIV.

МОРАЛЬ У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ ОКРЕМОЇ ОСОБИ І СУСПІЛЬСТВА.

Особа жертвує громадї, але й громада часами мусить жертвувати особі.

"Як на силу ти богатий, —
Не єднай ся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти, —
Сам іди своїм шляхом."

(Грінченко).

"Друзї кохані! У нас хай пишає
Вільно і думка, і віра:
Там упокою людина зазнає
Тільки, де воля є щира..
Друзї кохані! ми будемо жити
В спілцї із людьми-братами:
Ми бо великої людськости дїти,
Згода хай буде між нами!"

(Грінченко).

"Людина я... І мушу червонїти
Із сорому, що маю звать ся так!..
Колиб я міг зректись імя страшного,
Тодїб здолав мовчати й не клясти.
Але клену!... клену людей устами
І розумом, і серцем, і усїм,
Що є в мене живе і розуміє,
За пекло те, що з раю люд зробив!
Клену за кров святу Джордана Бруно,
За кайдани, що їх носив Спартак,
За вирвану з рук у поета лїру,
За плач тяжкий у Римі матерів,
І за тюрму, де мучив ся Пеліко,
За огнище, де вмарла Жанна д'Арк!
Клену за все, що чистотою сяло
І що у бруд змогли ви затоптать.
За все ясне, що в темряві втопили,
За всю красу, що смітям занесли,
За вільне все, що скованим зробили,
За висоту, що геть зіпхнули вниз,
За розум, що ви скорили дурням,
За всю любов, що вбила люта злість."

(Грінченко).

Визначаючи яскравіще вимаганя моралї, мусимо сказати, що вона дбає про добробут окремої особи доти, доки се не

шкодить другим особам, або громадянству, бо метою своєю вона має завше піклуваня про доскональність загально-людського роду.

Але повинно зауважить, що часом добробут окремої особи для роду має більше ваги, ніж добробут якої небудь громади. Тому часом мораль вимагає жертвувать інтересами громадянства на користь окремої особи. Се буває тоді, коли ми маємо діло з ґенієм, з талановитою особою. Тут громада мусить зрікатись своїх інтересів на користь особи. І це буде по правді, бо ґеній один має спромогу зробити більше користи загально-людському роду, ніж ціла громада звичайних осіб. Тим то особистий інтерес ґенія для загально-людського роду вартніщий інтересів якої небудь громади звичайних людей, бо задоволеня сих інтересів дає ґенієви спромогу утворювати такі користи для вселюдства, яких і ціла громада не утворить. Через те, чим далї, тим більше і окремі громади, і держави, і навіть спілки держав зрікають ся де-яких власних інтересів на користь особи ґенія. Се, напр., помітно було почасти і на відносинах российської держави од особи Л. Толстого, ще за його житя. За такі думки про державу, які висловлював Л. Толстой, звичайну людину держава покарала-б зразу. А Толстому змовчувала. До сього її примушувала мораль всесвітнього людства, якому ґеній Толстого утворював такі коштовности, яких не утворювала жадна держава.

Хто працює на користь вселюдности, той підлягає моральному суду не одного народу, племена, або держави, а суду загально-людської моралї, яка загально-людський добробут вважає вартніщим, ніж добробут окремих народів, племен, держав.

Крім того, є взагалї у людей і такі особисті пориваня, які безумовно вартніщі де-яких громадянських, і суспільство не має права їх іґнорувать або пригнічувать, бо як вони згинуть, то згине й суспільство. Всї, наприклад, спілки, громади для міцніщого свого істнованя потребують знищеня всяких суперечок між своїми членами, але таке знищенє може звести культурний поступ людей на-нівець. Отже в таких випадках не слїд потурати лиш вимогам громадянства.

Крживицькій каже: "моральні норми, сі норми, що стоять на варті суспільних відносин, уже в передісторичні часи відхиляють ся від родової етики... На їхній зміст рішуче впливають не тільки інтереси роду, але ще й другі фактори, які беруть на увагу вимаганя повноти індівідуального житя. Інтереси роду викликали до житя відвагу, силу почутя коханя й инші зявища, як засоби, що ведуть до головної мети; всї сі риси (навіть на рівні культурного розвитку найнижчих дикунів) починають набирати собі ваги і вартости, як самостійні житьові цїли. Вони викликають поважанє до себе, культивують ся і нарештї істнують оточені шанованєм на честь повности особистого житя, яке, таким чином, одержує на се санкцію суспільства. Всяке-ж пригнїчуванє сеї повноти, наскілько вище наведений розмах особистого житя не шкодить другим особам, починає вважатись несправедливістю, то-б то вчинком неморальним". Через те кожда окрема особа має право вимагати, щоб громада не перешкоджала їй розвивати такі особливости, хоч вони може в сей час громадї й шкодять, бо остаточно вони все таки дадуть користь родови.

Таким чином, мораль вимагає, щоб та окрема особа підхиляла свої інтереси громадянським, та щоб громадянство підхиляло свої інтереси інтересам особи, залежно від того, чиї інтереси кориснїщі загально- людству, задоволеня чиїх інтересів дасть більше щастя людям. Тут повинна бути жертва вищому пориваню, вищому добробуту; жертва тому, що піднимає особу та суспільство на ідеальну височінь людської вартости, на найвищий щебель людського ідеалу щастя. Сей же ідеал моралї, мовляв Геккель, містить ся "в натуральній рівновазї альтруїзму з еґоїзмом", а не в пануваню альтруїзма над еґоїзмом, або навпаки.

Завданя громади — помагати особам.

До сього часу богато людей думало й думає, що людський рід наближаєть ся до ідеалу тільки дякуючи культурному поступу суспільства. Думають, що особа має спромогу розвинутись лиш під доглядом і кермованєм суспільства. Через те й інтереси суспільства завше ставились в історії вище інтере-

сів окремих осіб; вони були фетішом для членів суспільства Окремі особи повинні були тілько шанувати вимоги суспільства і цілком придавлювати в собі ті пориваня, які суспільство вважало для себе зайвими і про які само подбати не бажало.

Правда, людина без суспільства мало що спроможна осягнути. Та річ в тім, що занадто вже часом прибільшували й прибільшують значіня суспільства. Часто навіть намагають ся цілком особисті справи підвести під суспільні норми. Суспільство, таким чином, втручаєть ся в межі самостійности окремої особи і намагаєть ся переиначити їх на свій пад.

Між иншим, історія морального інстинкту у тварей та спостереженя над природою показують що окрема особа не тілько має право, а й повинна жити і сама для себе, самостійно. Історія доводить, що не особа істнує для суспільства, а суспільство склало ся й складаєть ся завдяки бажаням і потребам особи. Особа склала суспільство на свою користь. Природа навернула окремі особи скласти суспільство, щоб вони (особи) мали спромогу ліпше задовольняти свої особисті бажаня, краще користувались з житя, скоріще осягнули своє особисте щастє. Природа дбає про родовий добробут для того, щоб кожда окрема особа сього роду мала більше спромоги задовольнитись житєм. Завданє суспільства полягає в тім, щоб помагати особі в боротьбі за істнованє, помагати в осягненю культури, культурних винаходів, помагати осягненю особистого щастя в житю.

Але людина ще в давні часи, коли була мало розвинена, через свою короткозорість та тогочасну безсилість, дуже захопилась суспільством і віддала під його догляд та орудуванє і такі навіть справи, які суспільству й зовсім не слід було давати. Людина допустилась до того, що суспільство загарбало всі її справи в свої руки, і стало іґнорувати її індівідуальне житє, забувать її особисті інтереси. Таким чином, суспільство перестало дбати про осягненє своєї головної мети — всестороннього піклуваня про збереженє та доборбут роду, а в тім і про особисте щастя всього людства.

Ми вже знаємо, з якою метою склало ся суспільство тварей. Так само і з тою-ж метою склали ся й людські громади: щоб

краще задовольняти особисті потреби людей гуртом та щоб ліпше боротись з житєм, з тими тяжкими його умовами, які змінити окрема особа не має сили.

Правда, зрозуміло й те, що суспільство не має сили задовольняти всї особисті потреби кождої людини. Та сього від нього і не вимагаєть ся. Воно повинно лиш вибирати й задовольняти загальнїщі потреби, такі потреби, які відчуває богато окремих осіб. Отже в такім разї воно мусить жертвувати лиш інтересами меншости на користь більшости, меньшість же мусить скоритись, приймаючи те, що надає їй більшість суспільства, може й помимо її бажаня.

Все повинно складатись до того, щоб більшість, наче-б то жертвуючи на користь суспільству, як якійсь сторонній інституції, на дїлї жертвувала сама собі, задовольняла свої особисті бажаня, які на сей раз у всїй більшости однакові. Меншість же, як що їй не користно відокремитись від такої більшости, мусить зрікатись власних інтересів на користь більшости, або задовольняти їх власними лиш силами, з тою умовою, щоб се не шкодило більшости. Виходить, що те, що окремі особи жертвують суспільству, як окремій інституції, повинно повертатись на задоволенє окремих же осіб. Таким чином, окремі особи задовольнятимуть самих же себе, але через суспільство.

Суспільство не має права кермувати окремими особами скрізь, як воно захоче. Воно має право кермувати ними там, де йому се окремі особи, з яких воно складаєть ся, дозволяють. На стосунки суспільства з особою повинно дивитись як на вільну умову. Кожда особа, пристаючи до суспільства, набирає однакового з другими особами права вимагать собі від суспільства деякої особистої користи, а натомість надає суспільству однакове з другими особами право користуватись нею теж в де-яких межах. Суспільство-ж, приймаючи до себе особу, повинно добре розуміти сю умову і кермуватись нею правдиво, бо сього вимагає добробут роду, якому однаково користно не шкодити нї окремій особі, нї громадї, бо кожда окрема людина, крім загально-родової вартости, має ще вартість, як і самоціль. Вриваючись же в особисті межі житя

людини та перешкоджаючи їй самостійно розвиватись, користуючись людиною тільки як засобом і не поважаючи в ній самомету, — суспільство скидає з неї людську вартість і ставить людину на рівень тварі, на рівень живої клітки в орґанізмі. А се безумовно шкодить як особистому, так і родовому культурному поступу людности, бо де нема особистого поступу, там нема і родового; де нема щастя окремих осіб, там нема й родового щастя.

Ото-ж то й треба, щоб суспільство не забувало своєї ролї, не забувало, що як все до нього від осіб надходить, так все від нього до осіб на їх же користь і повинно розходитись. Суспільство повинно памятати, що його обовязок лиш передавать. Суспільство істнує не само для себе, як самоціль, а лиш на користь окремих осіб. Тим часом, кожда окрема особа істнує сама для себе, як самомета. Окрема особа може істнувать і без суспільства. То вже друга річ, як вона істнуватиме і чи довго. Але суспільство без окремих осіб не можна собі навіть уявити.

Головний інстинкт родового добробуту дбає не про суспільство, а про осягненє щастя кождій окремій людинї, про осягненє щастя всїх окремих людей. Сей інстинкт є не що инше, як пориванє окремої особи задовольнити своє особисте бажанє. Суспільство-ж тільки відбиває в собі те бажанє, помагаючи особі здійснити його.

Сучасне суспільство забуває своє завданє і сим шкодить моралї.

Та "сучасне суспільство, — мовляв Вольтман, — на жаль спустило ся майже до житя тїла; на жаль, особи стали жити, як клїтки, а ріжнї стани та верстви громадянства, як орґани; на жаль, в сучаснім суспільстві істнують клїтки і орґани, які майже тілько роскошують, і істнують другі, які тілько працюють; на жаль, наука стала справою окремих верств громадянства, так що однї думають, розвивають ся, а другі пропадають в темряві; на жаль, право кермувати житєм опинило ся в руках меншости, більшість же не має нїякого впливу на склад суспільного житя".

“Доти чоловік добрий, доки його десятником не настановлено” (нар. пр.).

В житю ми бачимо, що й суспільство, і окремі особи помилково ухиляють ся від схеми тих відносин між ними, яких би треба було. Часто гурток окремих осіб, що стоять на чолї виконавчих інституцій суспільства, або просто пануюча верства громадянства свавільно беруть на себе завданє утворити, виявити думки всього суспільства. Сї люди, завдяки своєму пdenованю, часом мимохіть свої особисті думки та особисті думки близьких їм людей сплітають з думкою всього громадянства. Вони тодї забувають, що “посел, як осел: що покладуть те й несе”, — і свої особисті погляди та інтереси щиро вважають за громадські інтереси, а своє власне бажанє вносять в житє, як громадське вимаганє. Виконавці волї громадянства, завдяки тому, що в їхних руках збирає ть ся все те, чого окремі особи зрікають ся на користь громади і що припоручають їм розділити проміж всїма членами громади, почуваючи себе верховодами, часто помиляють ся і щиро ставлять свої особисті інтереси на високість громадських та відповідно сьому вимагають такого-ж і відношеня до них, як до громадських.

Ще частійше буває, що виконавці громадської волї або пануючі верстви впивають ся своїм всемогутним становищем і зловживають ним, особливо коли се люди хижої натури: як всїм відомо, натура хижака вже така, що він не має сили жити в громадї, підхиляючись її вимаганям: “той ласий панувати, хто не звик правди поважати”. Через те, коли на чолї суспільства стоять хижаки, то вони ламають закони моралї, складені громадою, а замість їх встановляють, як міру моралї, своє бажанє. Підхилятись же йому примушують і силою. Можна зрозуміти, яка то вартість таких моральних норм. Се тим гірше, що, звичайно, в таких випадках, хто встановляє сі норми, сам же перший їх не слухає.

Все се в житю веде до того, що на чий бік переходить сила, на того бік схиляють ся й сучасні суспільні норми моралї: “чия сила, того й воля”. Дужий вдушує свої погляди на мо-

раль слабшому, чи то запевненем чи фізичною силою. Хоч така мораль стоїть далеко від справжньої, — бо та жадного насильства не переносить, але в дійсному житю вона найбільше панує.

Кращим оборонцем моральної чистоти могла-б буть религія, бо вона має дуже близькі стосунки до правдивої моралі, але... Шевченко в поемі "Іван Гус" прекрасно малює, як, наприклад, Римська церков допомагала моралі: —

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
А на апостольськім престолі
Чернець годований сидить,
Людскою кровію торгує
І рай у найми оддає.
О, Боже! Суд твій правий всує,
І всує Царствіє Твоє!
Розбійники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли Твою славу
І силу і волю...
Розбійники, кати в тіярах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татари.
І нам, сліпим передали
Свої доґмати. Кров пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкраїй ряд
І повен Рим байстрят —
От їх доґмати і їх слава!
То явна слава... а тепер
Святим положено конклавом:
Хто без святої булли вмер, —
У пекло просто! Хто-ж заплатить
За буллу вдвоє, — ріж хоч брата
Окроме папи і ченця
І в рай іди кінець — кінцем!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві...

Тому й не дивно, що Менгер каже: "скрізь в християнстві проповідувалась відносно ближнього мораль, яка пригодилась би тілько для святих, а на ділї панувала й панує така дійсність, якою завше могли-б задовольнятись навіть самі хижі люди".

Мораль, зґрунтована лиш на силї, не є мораль, а неморальність, бо вона дбає лиш про інтереси пануючого класу, або пануючої особи чи гуртка або держави, тоді як дійсна мораль має своїм завданем одночасно допомагати в осягненю щастя всім людям, як в особистім, так і в громадськім житю. Але перша панує в більшости й зараз в дійснім житю, а справжня мораль пануватиме в дійснім житю лиш там, де буде розумний склад громадянських відносин, і пануватиме лиш тоді, коли інтереси окремих осіб ітимуть поруч з інтересами громади, коли діяльність окремих осіб на власну користь буде разом з тим і діяльністю на користь громадянству, а також, коли кожда людина, слухаючись громадянських законів, не муситиме сим кривдить себе особисто.

Де громада — там мусить бути мораль.

Ніяка громада не може істнувати без моралї. Як би не було моралї, то не було-б нї великих громад, нї маленьких гуртів; одним словом, не було-б нїяких спілок людей. Які-б єдатні не були закони суспільства (громадські, товариські), які-б мудрі або суворі не були закони державні, але як би всї особи були роспустні, як би в жадної людини не було моральної вдачі, то всї спілки пороспадались би. Нїякі зверхні закони не мають такої сили завше застерегати людину перед вчинками, яку має мораль, нїякі закони не мають такого впливу на людину, як закони моралї. Ми не можемо навіть уявити собі спілку з цїлком неморальних членів, яка-б проістнувала хоч одну добу. В першу-ж ніч такі спілчане пересварять ся, переб'ють ся і розбіжать ся. Тілько кохане в людях має силу примусити людей жити в злагодї, тілько альтруїзм звязує окремих людей в одне цїле та спріяє поступу суспільних поривань. Через те нема нї жадної спілки, нї жадного гуртка людей, де-б не було моралї.

Немає моралї там, де нема громади.

Тілько там, де немає громади, де немає спілки, там, де людина живе самітно не маючи нїякогісенького звязку з другими людьми, там лише мораль може й не бути.

Де які вчені і справдї кажуть, що там таки й немає нїякої моралї. Уявіть ви собі, напр. людину, що живе на пустельнім безлюднім острові. Чи можна від неї ждати, щоб вона дбала про відвічні інтереси роду, який на сей раз весь вміщаєть ся в її-ж особі тай перестане істнувать разом же з нею? Чи може ся людина побоїть ся порушити інтереси тих других людей, які може-то колись зайдуть ще на сей острів? Ми так думаємо, що у неї майже нїякої гадки не буде рахуватись з такими думками. Така одинока людина, що хоче, те й робить, і нїколи не звертаєть ся до морального присуду в своїх вчинках. Вона міркує лиш про те, щоб се було для неї користно на ту хвилину, в яку вона бажає скористуватись тим чи иншим. Ввижаєть ся їй кращим довго жити, буде піклувать ся про се; ввижаєть ся кращим згоріти палким житєм — не буде.

Весь рід такої людини містить ся, як вже казано, тілько в одній особі. Таким чином, і особа і рід зливають ся тут в однім особистім "я". Вимагання роду стають разом з тим вимаганєм особи, так що жертвоване інтересами особи на користь родови по той бік "я", або навпаки, тут ніколи не буває. Тут немає думки, турботи про других людей, нема альтруїзму. А де немає альтруїзму, там немає моралї. Вчинки такої людиди не можна вважати за моральні або неморальні. Вони взагалї не підлягають доглядови моралї через те, що не мають в собі тих мотивів, над якими оперує мораль. Тут нема суперечок меж інтересами одної особи з інтересами роду по той бік "я" сеї особи, немає суперечки еґоїзму з альтруїзмом.

XV.

СПРОБА СКЛАСТИ ДЕ-ЯКІ МОРАЛЬНІ НОРМИ НА ПІДСТАВІ ТОГО, ЩО СКАЗАНО ПРО МОРАЛЬ.

"Не гордуй ти житєм молодим,
Не журись безнадійно над ним,
Не кажи, що не вмієш робити
Тим, що досї робить не могла;
Не кажи, що не хочеш ти жити,
Що радіючи в яму-б лягла:
Носиш сили в душі молодії, —
Не зрікай ся завчасно надії!
І покинь ти даремний страх.
Он розлїг ся широкий твій шлях.
Нї, житє ще твоє не минулось,
Почало ся воно, молоде,
Ти недавно до нього прочнулась,
І воно тебе тільки ще жде:
Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати!
І не думай про те нї на мить,
Що не зможеш нїчого зробить;
Коли палко і щиро кохаєш
Ти убогий і рідний свій люд, —
То невже ти ще досї не знаєш,
Що любов може гори звернуть?
Нї, хто щиро уміє любити,
Може безліч між людьми зробити!
Не гордуй же житєм молодим,
Не сумуй безнадійно над ним,
І початки святої надії
Ти зневірєм тяжким не дави!
Вір у сили свої молодії
І весела й щаслива живи!
Алеж мусиш те щастє придбати
На роботї для рідної хати."
(Грінченко).

Зо всього вище наведеного бачимо, що мораль є прирождена вдача людини — сприяти добробуту всієї людности. Вона складаєть ся з почутя (коханя до себе, до дітей, до дружини, до суспільства) та розсуду; правдивій діяльности їх допомагають свідомість та почутє обовязку, самоповага та принадність всього прекрасного. Межі розуміня моралї та її закони міняють ся залежно від умов житя, які так чи инакше впливають на розвиток почутя та розсуду. Що далї, то ча-

стіще інстинктивні закони моралї або ламають ся під впливом достеменних висновків розсуду, або полагоджують ся відповідно його вимаганям, зґрунтованим на пильнім спостереженю житя природи та людей. Завданє моралї лежить в тім, щоб знищити суперечки між пориванями почутя (інстинктів) та розсуду і між пориванями окремої особи та інтересами суспільства; се-б то, знищити ті суперечки між еґоїзмом (себелюбством) та альтруїзмом (коханєм других), які перешкоджають людинї піднестись в царство того високого ідеалу загально-людського щастя в гармонії коханя до себе з коханєм до других, який так давно і так уперто кличе все людство до себе.

Спочатку сказано, що кожда людина жадає в житю щастя, ради нього живе. Кожда людина уявляє своє щастє по своєму і вживає особистих заходів аби його осягнути. Але ми знаємо, що щастє стає щастєм лиш тодї, коли здобуваєть ся моральними засобами. В противнім же разї сумлїнє завше гризе людину і не дає їй втішитись тими приємностями, які вона собі виробляє. Отже, бажаючи собі щасливого житя, ми мусимо рахуватись з моральними вимаганями.

Не користуй ся чужою працею.

Коли людина користуєть ся чужою працею, то сим самим — 1) віднимає від других спроможність гармонїчно розвиватись і 2) сама не розвиваєть ся, а стає паразитом, дармоїдом. І в тім і, в другім разї вона шкодить родови, бо добробут роду легше можна осягнути там де всї члени хоч трохи та однаково розвинені, ніж, там, де двоє-троє й занадто розвинені, а решта нидїє в темряві: там немає щастя, де люди не розуміють, не відчувають душею поглядів, потреб одно другого, не стоять на рівні, а дивлять ся одно на другого або з гори вниз, або з низу в гору. Опріч того, хто на своє житє споживає чужу працю, той не розвиває своїх сил, бо “чужим добром не збогатієш”. Лиш самодіяльність, власна праця є найкращий засіб розвитку. Хто-ж сам не працює, той ніколи не пересвідчить ся, які саме стежки найближчі до щастя. Хоч часом він і натрапить випадково на правдиву стежку, то сам по нїй не

піде, бо взагалі не вмітиме ходити власними ногами та власними стежками, бо, як каже приказка: "хто не вміє заробить, той не вмітиме й пожить".

Хто-ж не розвиваєть ся, той шкодить родови, бо культурний поступ роду залежить від культурного поступу його окремих членів. Отже, хто жиє чужою працею, шкодить родови й через те, що сам не розвиваєть ся, й через те, що від других відбирає спромогу розвиватись. Він не поступає вперед, а реґресує і перешкоджає родови піднятись на вищий культурний степень.

Мораль-же вимагає, щоб кожда людина дбала про добробут роду. Отже й перше моральне завданє людини — працювати, працювати, щоб розвинути свої власні сили.

Не кривди нікого.

..."Добре жить
Тому, чия душа дума
Добро навчилась любить."
(Шевченко).

Коли людина кривдить інтереси других людей, то 1) перешкаджає їм розвинути їхню власну вдачу, й 2) сама збиваєть ся з правдивої стежки до щастя. Щастє людини, як сказано, є задоволенє власних бажань та поривань. Найжагучійші з них прирождені інстинкти, як, наприклад, самозбереженє, розплоджуванє і т. и. Отже задоволенє сих інстинктів робить людину щасливою, а незадоволенє — нещасливою. Найліпше задовольнити інстинкти самозбереженя та розплоджуваня можна лиш з ким небудь в спілці. Людина, пориваючись до щастя, завше мусить шукати помочі у других осіб. Щоб мати сю поміч, вона мусить не робити зла другим, бо коли вона його зробить, то другі люди їй теж нашкодять і сим самим не допустять до щастя: "як ти до людей, так люди до тебе".

Щастє особи звязано з щастєм роду: як всї особи нещасливі, то й рід щастя не матиме. Природа вимагає від кождої людини дбати про щастє роду. Отже кожда особа й мусить, щоб не шкодить родови, жити в злагоді зо всїми, мусить не кривдити їх. Тому, як хочеш жити морально, то не роби людям кривди.

Горни ся до громади.

Але щоб осягнути щастє, людинї мало не кривдити других людей. Треба ще й згуртуватись з ними, бо загальними силами скоріще можна осягнути своєї мети. В гуртї людина має можливість краще оборонити себе і лишити по собі нащадків. Громада має спроможність ріжноманітними силами своїх членів вишукати правдиві стежки до щастя кождому свому членови, се-б то виробити такі умови відносин людини до самої себе й до других, які допоможуть і окремій особі осягнути щастя і не дозволять їй, осягаючи власного щастя, шкодити другим.

Громада має силу й спроможність найкраще дбати про щастє людей: вишукувати засоби боротьби за житє, доглядати, та виробляти такі умови економічного та духовного житя, серед яких людство найскоріще осягне щастє.

Таким чином, хто купчить ся в громаду, той сприяє осягненю щастя вселюдства, а се є мета моралї. Тому то гуртоване в спілки для громадського житя стає вимаганєм моралї. Хто-ж сього не робить, той вчиняє неморально.

Виховуй дїтей.

З досвіду відомо, що навіть талановита з роду людина може зіпсуватись, коли її не виховано відповідно складу її натури. Навпаки, саму найзвичайнїсеньку з роду людину добрим та відповідним вихованєм можна підняти на високий щабель культурности. Часто людина бідує лиш через те, що змалку нїхто не звернув уваги на її вихованє, бо "чим горщик накипить, тим і буде смердїти". Тим то прямий обовязок батьків пильно виховувати своїх дїтей. А як не всякий батько розуміє вагу вихованя і не всякий до сього здатний, не всякий про се дбає, то першим завданєм суспільства, як найвпливовіщого керманичого людей, стає догляд за тим, щоб всї сучасні й майбутні його члени виховувались, як слїд. На суспільство падає обовязок навчати людей жити по правдї, падає обовязок виховувати своїх членів змалку в справедливім житю, по приказцї: "нагинай гиляку, доки молода, бо старої не пригнеш".

Розвивай в людях свідомість.

Вихованє людей потрібне, щоб скоріще осягнути щастя (свого й загально-людського). Справжнього щастя, нікому не перешкоджаючи, може осягнути лиш людина розвинена бо лиш така людина сама без керманичого зуміє в кождім окремім випадку житя знайти правду. Отже першою метою вихованя стає завданє розвинути людину. Щоб розвинути людину, потрібно змалку її привчати свідомо, самостійно і правдиво розмірковувати, розважати всі події житя і правдиво рахуватись з ними. Привчати людину до свідомости, самостійности та правдивого розуміня житя можна лиш в тім разї, коли сама вона має охоту, потяг до міркованя, до розвитку. Такий потяг, таку охоту можна їй легко прищепити розумним вихованєм.

Отже мораль і вимагає від батьків, вчителів та виховувачів прищеплювати своїм вихованцям охоту до розвитку.

Спостерігай житє.

Найкраще сього можна осягнути, коли не годувати дитину готовенькими висновками, а навертати її так, щоб вона сама робила висновки з спостережень над житєм. Для сього потрібно кожду людину змалку привчати спостерігати житє; найкраще се можна зробити зацікавлюючи дитину всякими зявищами житя.

Стережись, щоб не подати поганого прикладу.

Найкращий співробітник вихованя приклад. Народне прислівє каже: "лучший приклад, ніж наука". Коли людина змалку бачить кругом себе лиш моральні вчинки, то мимохіть призвичаюєть ся до них. Се накладає на батьків та людей старших віком обовязок завше поводитись морально, щоб не подати поганого прикладу дітям та людям малосвідомим, бо відомо, що "старі крутять ся, а молоді учать ся".

Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте —
І чужому научайтесь
Й свого не цурайтесь!"
(Шевченко).

Іди завше вперед.

Виховане, спостережене житя, розвиток людської вдачі — є фактори культурного поступу людини, який веде людство до щастя.

Отже кожда людина морально обовязана завше поступати вперед.

Розвивай в собі естетичне почутє.

Ми вже знаємо, що найбільшого щастя осягне людина морально розвинена. Знаємо й те, що моральний розвиток залежить від розвитку почутя та розсуду, а особливий вплив на них має принадність прекрасного. Прекрасне приваблює людину до гарних вчинків. Через се, виховуючи людину, розвиваючи її гармонїчно, мусимо звертати особливу увагу на виховане не тілько розуму, а й естетичного почутя.

Розвивай добрі почутя в людях.

Людина має почутя добрі і злі. У кождої людини як того, так і другого не однаково. Щоб вдача людини була корисна й родові і її самій, треба розвинути в ній більше доброго почутя. Треба розвинути людину так, щоб вона сама почувала потребу, жаготу творити добро.

Нам відомо, що той орґан людини стає міцнїщим, який більше працює. Сей закон природи стосуєть ся й до почутя. Те почутє, що частіше розбужуєть ся, що частїше задовольняєть ся, скоріще й міцніє. Розбуджуючи частїше в людях добрі почутя, ми тим самим культивуємо їх. Отже й треба розумно користуватись афектами людини. Теорія афектів навчає нас, що одно почутє можна підмінити другим в тім разі, коли друге буде протилежне першому і дужче за нього. От і треба проти пасивних та злих афектів завше виставляти активні та добрі, хоч би й штучно прикрашуючи їх, ростовмачуючи їхню красу. Чим дужче розвинено в людинї добрі почутя, тим користнїще се для неї. А зважаючи на те, мовляв Вольтман, що "естетичні афекти складають найвищу сінтетичну силу людини в людськім житю", зважаючи на те, що "естетичне задоволенє викликає з себе в пориваню до поступу ту обєктивну

доскональність та субєктивне раюваня, в якім ми повинні бачить безумовну мету людського істнованя" — ми мусимо естетичне виховане людського почутя поставити на найвищий степінь і вважати його необхідним моральним обовязком кождої людини.

"Страшно впасти у кайдани, умірать в неволі,
А ще гірше спати, спати і спати на волі."
(Шевченко).

Працюй над самоосвітою.

Суспільство не охоплює всїх меж житя людини. Є такі особисті межі, куди суспільство не тілько не вступає, а й неповинно вступати. Через те суспільство і не має спромоги виховати людину у всїх межах її вдачі. Через те бажанє щастя часто накладає на людину обовязок ще й самому піклуватись про свій розвиток, про свою свідомість: "чужого розуму вчи ся, тай свого не губи".

Для того, щоб людина сама розвивалась, треба, щоб у неї завше істнувало пориванє до праці. Коли такого пориваня немає, то людина спить, істнує лиш на ті матеріяльні та духовні кошти, які їй дістали ся в спадщину від батьків; сама-ж нічогісенько нового, свого, ні для себе, ні для родового добробуту не здобуває. А ми знаємо, що навіть звичайна буденна праця дає користні наслїдки, бо збільшує родовий і особистий людський добробут. Як же від розвитку окремих осіб залежить добробут роду, то кожда окрема, морально розвинена особа повинна пориватись до розвитку, повинна ті сили, що дано їй природою, культивовати в собі, бо ті сили є, мовляв Вольтман — "жерело розвитку і поновленя всього скарбу почутя в нашій свідомости, і через се вони несуть всю духовну культуру в історії та в суспільстві".

Щоб розум людини не заснув, вона мусить привчитись уявляти собі всякі зразки житя, мусить думати, міркувати, а сього можна осягнути, коли людина буде в рухови, коли вона працюватиме. Той, хто більше працює, той більше й міркує, а хто більше міркує, той стає розумнїщим, а хто розумнїщий, той скоріще осягне щастє.

Рух і праця ведуть до розвитку. Чим більше людина працює розумом і тілом (розуміеть ся не по-над-силу), тим більше їх розвивае, і стає користнїщою, як для роду, так і для себе. Хто про розвиток свого розуму й тіла не дбає, той вчиняє неморально, бо шкодить і собі й родови. Таким чином, лїнощі, нехтованя працею фізичною й духовною є неморальність.

Завше шукай правду.

Найбільше людина осягне щастя, найбільше зробить користи родови, коли найлїпше взнає правду житя, взнає, де саме і як треба поводитись і яких засобів вживати. Та не легко знайти не тілько життьову правду взагалї, а навіть для окремих випадків. Шукаючи щастя, людина повинна вишукувать сю правду для кождого свого вчинку. Найскоріще осягнуть правду можна тодї, коли її шукає не одна і не дві людини і не кожда особа з окрема для себе, а тодї, коли кожда людина, шукаючи її, не покладаєть ся тілько на свої сили, на своє розумінє, а обмірковує її разом з другими. Тілько тодї можна більш-менш упевнитись в правдї якого небудь зявища, вчинка, коли досвід богатьох осіб викликає однакове розумінє правди сього вчинка, викликає однаковий на неї погляд. Тим-то кожда людина повинна вважати своїм моральним обовязком і особисте шуканє правди і поміч в сій справі другим.

Пізнавай сам себе.

Щоб коли небудь найти правду, спостерегти її в чім небудь, людина повинна найперше добре взнати свої сили, повинна знати, на яку працю їх вистарчить, бо коли візьме працю по-над силу, то не тілько правди не знайде, а ще більше зблудить ся. Тому то людина повинна добре знать свої хиби і вартости, свою вдачу. Сього можна осягнути лиш тодї, коли пильно і докладно спостерігає своє духовне та орґанїчне житє. Хто сам себе не знає, той не може бути моральним. Скотина часто чинить морально, завдяки моральним інстинктам. Отже се ще не робить її моральною, бо в її вчинках бракує розумної свідомости, бракує розсуду. Розвиток же мораль-

ного розсуду, моральної свідомости не приходить з боку, а виникає з духовного складу людини, виникає з гармонічної праці її почутя та розсуду. Чим більше надавати праці почутю та розуму, тим більше вони розвинуть ся. Тілько пильно доглядаючи прирождених сил своєї душі та розуму, можна широко розвинути в собі моральність, бо розвиток її залежить тілько від самої людини. Скілько не силуй людину до чого небудь, а коли вона сама того не хоче, то нічого й не зробиш. Суспільство, товариство тілько допомагають людині в моральнім розвиткови, але без її згоди нічого не заподіють, бо самий вищий авторітет для свідомої людини — се авторітет власної свідомости, власного самопізнаня, бо "кожда голова свій розум має". Свідома людина, коли й визнає другу за авторітет собі, то лиш тоді, як її власний внутрішний авторітет дійшов до тієї-ж думки, яку висловлює друга людина; тоді, як її внутрішний авторітет з сим згожуєть ся. Насильно-ж примусити людину взяти собі за авторітет другу цілком неможливо; тому Вольтман каже: "Чоловіче, подумай про своє високе призначенє бути власним обвинуватцем і власним судцем". Людина повинна знати всі свої хиби і вартости, бо "що то за господар, що свого доброго не глядить". Кожда людина повинна добре знати й розуміти себе, бо найвище щастя, — щастя морально санкціоноване власним "я", щастя духовного задоволеня з повною самосвідомістю осягненя правди, з свідомістю, що вчинено так, як саме треба було, ні в чім не збочивши перед правдивою мораллю, перед своїм щирим почутєм та розумінєм правди.

Таким чином, і шуканє правди, як особисто так і гуртом, і самопізнаня, і пориваня до самосвідомости — є невідмінно моральні обовязки людини.

"Одному горлом вертає, а другий з голоду здихає" (нар. пр.).

Велика біда сучасному суспільству від ненормального поділу праці та капиталу, через що одним випадає занадто розкішне житє, а другим занадто злидене. Занадто-ж роскішне житє, як і занадто злидене, шкодить людському поступу. Дукарі не мають потреби ні в фізичній ні в розумовій праці, а

через те богато функцій їхнього тіла та розуму атрофіруєть ся. Часто доходить навіть до того, що такі баглаї гублять на собі людський вигляд і не мають спромоги ні уявляти ні жити так, як того природа вимагає. Відомий знавець історії Ляхомб каже, що "історія богатих клясів усїх земель впевняє нас в тім, що баглайство — доля богатих людей — часто доводить до розпусти: хоч розпуста і не є неодмінний наслїдок богатства, а викликаєть ся одним з його наслїдків, бо можна собі уявити соціяльну орґанїзацію, при якій матеріяльна забезпеченість не завше істнуватиме поруч з баглайством".

З другого боку ненормальне подїленє працї веде до того, що нужденні стани людности завше працюють в якім небудь однім напрямку. Часом все своє житє покладають вони на нудну, одноманїтну працю яким небудь одним орґаном тїла. Така праця цїлком не вимагає міркованя і не потребує розвитку других орґанів тїла, не потребує розвитку сил душі. Від такого нерозвитку розуму, від такого нерозвитку тїла, крім якого небудь одного орґана, від такого вузкого та ще набокуватого житя, людина губить свою вартість людини, як самомети. Вартість її спадає до вартости якої небудь механїчної сили, напр. пари, ричагів і т. и., особливо коли людина працює коло машин.

Все се шкодить людському розвиткови, осягненю людського щастя. Виходить, що сучасна форма житя суспільства неморальна. Тому кожда людина повинна шукати засобів, при яких подїленє працї, сей невідмінний фактор матеріяльної культури, не тілько не перешкоджало-б духовній та орґанічній культурі, а навпаки — допомагало-б їм так, як і культурі економічній, бо мета суспільства в тім, щоб дати окремій людинї спроможність і умови осягненя і переробленя свого людського істнованя в такім напрямку, який личить людинї, бо мовляв Кавцький, — "людина живе в суспільстві для того, щоб там найти ковадло, на якому вона вже сама скує щастє".

Люби, мій брате, край свій рідний,
Широкий, пишний, гарний край
Люби велику всю родину —
Убогий нарід рідний свій.

Бо він любови твоєї гідний,
Бо в нім лиш знайдеш щастя рай...
Люби і слово те рідненьке,
Що ненька вчила тя колись...
Воно так звучне, так миленьке —
Люби його і ним гордись!

В останню жизні ще годину,
Чи в добрій долі, чи лихій!
Люби всім серцем і душею!
В любві ти ціль свою знайдеш,
Придбаєш другим щастя нею,
В любві спокійно ти спічнеш...
(Грабович).

"Тут перший свій я стрінув день
І на боротьбу я стану тут
В своїм ріднім краю."
(Ібсен).

"Ой тебе я козаченьку,
Як душу кохаю,
Але-ж вище є кохане —
До рідного краю."
(Грінченко).

З наведеного раніш нам видко, що а-ні жадна людина не має права сліпо перехоплювати все від другої, а мусить жить своїм розумом, бо лиш в ріжноманітних поглядах, в ріжноманітних засобах можна знайти правду житя. Чим більш числом стежок люди йтимуть до щастя, тим більше шансів на те, що серед тих стежок знайдеть ся правдива стежка. Коли-ж всі підуть одною, то легко може трафитись, що всі люди зблудять ся. Тому то кожда людина, крім того, що перехоплює у других, повинна розвивати й свої власні здібности, щоб через недогляд не поминути ані одної можливої стежки до щастя людства.

"Погана птиця, що своє гнїздо паскудить" (нар. пр.).

Коли-ж людина зрікаєть ся своїх власних прирождених потягів, своїх власних орґанїчно-психольоґічних потреб і натягає на себе чужу натуру, то сим самим знищує в собі ті сили, які могли би розвиватись самобутньо, які внесли-б в громадянське житє те, чого инші не внесли й не внесуть. Людина, зрікаючись розвивати індівідуальні здібности самобутньо, а направляючи їх по готовенькому вже шляху, тим самим позбавляє себе власної стежки до щастя і тим самим зменчує число стежок до щастя людства взагалї, а через те й зменшує шанси на відшуканє правдивої стежки. Отже хто не розвиваєть ся самобутньо, той вже шкодить людству в осягненю щастя, а така шкідливість є безумовно неморальність. Ще більше нераль-

но вчиняє той, хто примушує людину зрікатись власної вдачі і у всьому наслідувать другим, або примушує робити лиш так, як він робить.

Перешкода самобутньому розвитку людини є велика неморальність, але ще більша неморальність — то перешкода самобутньому розвитку цілої нації.

Нація для вселюдства має незрівняно більшу вартість, ніж окрема людина. Тому її розвиток, її стежки до щастя мусять бути безумовно власними й вільними.

Як окремі особи, бажаючи краще досягнути спільної всім мети, вільно гуртують ся в родини, спілки, племена, — так і нації, бажаючи найкраще подбати про щастя людства, повинні тілько вільно гуртуватись в спілки національні, бо лиш "згода дім будує, а незгода руйнує".

Склад і розвиток кождої нації залежить від ґеоґрафічного міста та історичних умов. Природа та історія могутньо і безпосередньо впливають на розвиток нації. Окрема особа нації родить ся вже на світ Божий з де-якими здатностями культивуватись як раз так, як її нація культивуєть ся, ступати як раз тим культурним шляхом, яким вся нація її ступає. Тому, як би не стирать з людини ознаки її національности, вони все таки лишають ся, бо переробити натуру людини, се-б то знищити прирождену вдачу її, дуже трудно. Людина, переймаючи культуру не рідної нації, переймаючи культуру тої нації, яка виросла в инших ґеоґрафічно-історичних умовах, не може розвивати всі сили своєї душі й розуму, бо де-які сили її, викликані до житя чисто місцевими національними умовами, не знайдуть собі ніякого споживку в культурі чужій, а через те й заглухнуть. Щоб людина була широко й правдиво розвинена, вона мусить пройти неодмінно спершу культуру рідної нації (виховатись в рідній мові, знати рідну літературу, мистецтво, науку і т. и.), а потім набиратись всесвітної культури, переносячи її на рідний ґрунт... Ібсенів Бранд каже: "де родив ся, там мусить кожен принести плоди своєї праці... Міцніще й краще буде він рости привязаний до рідного ґрунту, як корінем дерево... Коли-ж не може він вітчині послужить, то нехай краще поставить над собою хреста"...

Кожда нація має свою власну культуру, яка частиною складаєть ся з власного придбаня, а частиною з позиченого у сусїдських націй або у світової культури.

Коли дві нації сполучають ся на житє вільно, то вони, рівняючи свої культурно-історичні здобутки, мають спромогу вільно вирішити, які з них кращі: власні чи сусїдські. Кожда з них має спромогу невдатні власні замінити кращими сусїдськими, а свої кращі поширити для вживаня серед сусїдської нації.

Така спілка користна і сим націям і всьому світови, бо й инші нації, приглядаючись до їхнього житя мають спромогу вибрати з нього користне для себе. Такий лад сприяє осягненю щастя вселюдства, отже він — моральний.

Коли-ж яка небудь нація зрікаєть ся власної культури, свого власного характеру і перехоплює все у других, а особливо коли перехоплює лиш у одної якої небудь нації обміркуючи, що слїд брать, а чого не слїд, то се не тільки не дає користи ні їй ні вселюдству, а щей шкодить. Їй шкодить тим, що забиває рідні, віками складені, здібности, а загальнолюдству тим, що позбавля оріґінальної культури, яка могла-б дати нові стежки до щастя. Цїлком справедливо, наприклад, каже Жаботинський: — "Як би була норвежська, маленька семи-мілїонова нація записала ся до Нїмцїв, то в підручнику нїмецької словесности нарахувало-б ся скількома йменями більше, але за те — не було-б на світї того, цїлком своєрідного, особливо гарного, і індівідуально цїнного божого квіту, який зветь ся норвежською лїтературою". Те, що говорить Жаботинський про мову, з таким самим правом можна сказати й про инші галузи культури.

Опріч всього наведеного, перехоплена культура завше менче користна, нїж своєрідна вже через те одно, що нація не має спромоги так добре пристосуватись до чужого, як до свого, бо се часто буває орґанїчно неможливо.

Ще більше шкоди має та нація, яка користуєть ся чужою культурою з примусу. Дужчі нації мають звичай все своє вважати найкращим. Часто вони недобачають своєї ґанджі, а чужої вартости. Пануючи над слабшими, вони завше вдушують в них і свою культуру, накидають їй власний характер; ку-

льтуру-ж слабших націй знищують, недобачаючи її користей. А тим часом, кожда найменча й найслабіща нація має такі, властиві лиш їй, здібности в утвореню загально-людського добробуту, яких ніяка друга вже не має. Знищуючи культуру слабшої, дужча нація віднимає у загальнолюдства ті користи, які воно мало-б від слабшої нації. Загальнолюдство, разом з знищенєм культури якої-б то не було нації (хоч найменчої й найслабіщої), губить ту стежку до щастя, яку прокладала та нація. А в чім запорука, що то не була найправдивіща стежка?

Отже, щоб найскоріще осягнути щастя загальнолюдства, кожда особа мусить свої власні культурні здобутки вкладати в скарбницю культури рідної нації. Кожда нація свої культурні скарби мусить вільно складати в скарбницю загально-світової культури, набираючи звідтіля того, чого їй бракує. Чим більше кожда нація вкладе в скарбницю світової культури свого власного, самобутнього, тим скоріще осягнеть ся загальнолюдське щастя, бо тим більше стежок знайдеть ся до нього.

Відомий історик — соціольоґ проф. Лякомб, який марить про найскоріще зілянє народів і вороже ставить ся до острого поділу на нації, все-ж таки каже: "перехоплюванє культури у чужинців безумовно звязане з небезпекою для загально-світової культури".

Тому то нація, яка губить власні самобутні культурні здобутки, користні здібности, яка зрікаєть ся власного характеру, така нація вчиняє безумовно неморально і відносно себе і відносно всього світу. Тим більше вчиняє неморально та нація, яка гнітить других і вдушу в них свою культуру.

Вільний і самобутний розвиток націй є ще більша моральна необхідність, ніж самобутний розвиток окремих осіб. Тому кожда нація безумовно мусить іти своєю власною культурною стежкою, пробивати скелї й нищить терни, добуваючи власний шматок духовного хлїба, а не хапати "крихти з столу панів своїх" і не приміряти на себе "кожух з панських плечей".

Хто-ж се зневажає, той вчиняє неморально. Хто бажає собі вільного й щасливого житя, той мусить дбати й про вільне, щасливе житє нації. Як вся нація взагалї, так і кожда окрема людина її морально повинні стежити за тим, щоб ніхто не по-

рушав їхнього права на вільне житє та самобутний розвиток власної культури.

“Національне самовизначенє людей є їх моральний обовязок”, — каже відомий знавець моралї проф. Вольтман.

Кожда людина морально повинна дбати про вільний розвиток своєї нації, повинна дбати, щоб користні здобутки нації не пропали марно, притлумлені дужчим сусїдою, а були таки вкладені в скарбницю світової культури. Перед кождою людиною пригніченої нації повинно завше стояти грізне питанє, висловлене Франком в “Перехресних стежках”: — “Яке ти маєш право вдовольняти свої примхи та любовні бажаня, коли міліони твого народу не мають чим задовольнити найконечнїщих потреб житя?”

Конечний ідеал всесвітної культури — се братерське єднанє всїх народів, се зіланє всїх народів в один народ, в якім не буде нї “еллїна нї іудея”. Але се не означає загальної нівелїровки, загальної одноманїтности. Мета культури в тім, щоб скласти такий лад суспільного житя, який дав би кождій нації та окремій особі щастє. Щастє-ж — понятє індівідуальне, а тому й не може воно втїлитись для всїх в одну форму.

Процес зіляня народів в братерську сімю треба уявляти трохи не так, як його уявляють де-які сучасні космополїти, так звані ассімілятори. Треба, щоб кожда нація, як і кожда окрема особа, йшли до сього великого акту культури власними стежками з своїми власними скарбами, не відкидаючи на бік їм лиш властивих здібностей. Треба, щоб вони зливали ся вільно, а не з під батога дужчої нації. Треба, щоб вони дбали лиш про щастє загальнолюдства, а не про вузьке, “патріотичне” щастє дужчої нації.

Справжне царство правдивого космополїтизму настане лиш тодї, коли нації вільно позичатимуть ся кращими здобудками культури, коли єднанє народів не ґрунтуватиметь ся на кістках задавлених націй. Немає жадної потреби, щоб дужчі нації накидали слабшим свою культуру, свої здібности. Слабші нації й сами вільно, обмірковано й радо позичатимуть у них те, що користне. Хиби-ж ширити нема ніякої рації. До того-ж

мусимо брати на увагу, що часом річ, користна одній нації, шкодить другій.

Тілько вільна позика дасть спромогу користним здобуткам світової культури поширитись поміж всіми націями світу. Коли люди ріжних націй впевнять ся, що такий то здобуток французької культури — користний їм, то без батога позичатимуть та радо прищеплюватимуть його своїй нації, щиро дякуючи за таку користь французам і проймаючись до них особливою симпатією. Додивлять ся люди, що в українській культурі є здобутки користні всім націям — теж позичатимуть їх, не зважаючи на те, що ся культура слабша французької, і поважатимуть українську націю також, як і инші.

Вільно і обмірковано позичаючи кращі здобутки у сусід, кожда нація разом з тим матиме змогу виправити свої хиби. Від такої вільної позики користні здобутки всіх націй поширять ся всіма націями, а некористні погублять ся. Тоді острі ознаки національної окремішности зникнуть. Нації стануть подібними одна до другої і їм тоді легко буде не штучно, а натурально злитись в одну братерську семю народів, в один майже народ, який не матиме хиб ні жадної нації, а за те матиме користні здобутки всіх націй. Та нова всенація, що складеть ся таким шляхом, не буде схожа на яку небудь одну з тих націй, з яких склала ся, а буде потроху подібна до всіх їх. Коли-ж припустити, що для зіляня народів користно, щоб одна нація глитала другу, се-б то, щоб люди одної нації забували свою власну національну культуру і набирались культури дужчої нації, як сього вимагають наші сучасні космополїти-асімілятори, — то нарештї одна дужча нація проковтне всї инші і сама запанує на весь світ. То буде не братерське єднанє, а хижацьке проковтненє народів; не зілянє кращих здобутків всїх національних культур, а смерть їх, бо та нація, що всїх глитне, не вбере в себе всїх культур, а придушить їх силою, поставивши вгорі лиш свою культуру (як се ми бачимо скрізь в історії, де одні народи завойовували других). Та культура не матиме всїх тих користних здобутків, які виплекали ріжні нації, а за те матиме всї свої, їй лиш приналежні хиби. Тоді запанує на світї не всенація братерства, з розвиненою на всї боки культурою, а яка

небудь “всенімеччина” з зелізним кулаком, або “всеамерика” з культом гаманця.

Щоб сього не сталось, кажда нація морально повинна дбати про власну культуру, а кожда свідома людина, коли вона любить людей, коли бажає їхнього щастя, бажає, щоб всі народи злились в братерську сімю; коли бажає, щоб всі народи стали одним народом, — то мусить помагати слабшим народам в їх культурі, щоб вони стали на один рівень зо всіма, аби вільно злитись з другими, як брат з братом, як рівний з рівним, бо поки народи не рівні в культурі, доти не настане культурного єднаня, а буде лиш ковтанє дужчими слабших.

Отже моральна заповідь кождій свідомій людині: “помагай культурі слабших народів, а дужчі й без тебе обійдуть ся; дорожись рідною культурою, стережи, щоб її ніхто не ковтнув, працюй над її розвитком для того, щоб підняти її на високу ступінь, ставши на яку, вона вільно злилась би з другими культурами не як жебрак з панами (бо немає спільного щастя для жебрака й пана), а як з рівними братами, і щоб, зливаючись, вона мала право гордо сказати: “я зливаю ся з вами не з примусу, а через те, що бачу, як від нашої спілки буде краще всім жити; я беру у вас ваші користні здобутки, але плачу вам за них такими-ж цінними своїми, яких ви не маєте”! При таких лиш умовах: —

”З народом зійдеть ся народ,
Зєднає братерство цілий світ,
Що з роду зародком було, —
Те процвите, як пишний квіт.“

(КІНЕЦЬ).